

Series II. — «ANALESTA OSBM» — Sectio I.
Серія II. — «ЗАПИСКИ ЧСВВ» — Секція I.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

ІСТОРИЧНІ ПІДВАЛИНИ УАПЦ

Вид. 2.

РИМ 1964

PP. Basiliani - Via S. Giosafat, 8 (Piazza S. Prisca)

«Записки ЧСВВ» — «Analecta OSBM»
Секція I Sectio

СЕКЦІЯ I SECTIO

П Р А Ц І — О П Е Р А

ТОМ XIX

Н. Полонська-Василенко
ІСТОРИЧНІ ПІДВАЛИНИ У.А.П.Ц.

Polonska-Wasylenko N.
HISTORICAL BACKGROUND OF THE UKRAINIAN
AUTOCERHALIC ORTHODOX CHURCH

ROME

Series II. — «ANALESTA OSBM» — Sectio I.
Серія II. — «ЗАПИСКИ ЧСВВ» — Секція I.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

ІСТОРИЧНІ ПІДВАЛИНИ УАПЦ

Вид. 2.

РИМ 1964

PP. Basiliiani - Via S. Giosafat, 8 (Piazza S. Prisca)

Праця проф. Н. Полонська-Василенко «Історичні підвалини УАПЦ» була написана для Інституту по вивчанні СРСР з осідком в Мюнхені.

Перевидано з I-го видання, Мюнхен 1964
за дозволом Видавця

ВСТУПНЕ СЛОВО

Питання автокефалії Церков, якому присвячена подана тут праця, належить до одного з важливіших в історії Православної Церкви взагалі та Української зокрема. Автокефальний устрій властивий лише Православній Церкві, яка з самого початку свого існування доводила й доводить необхідність існування самостійних, автокефальних Церков, характеризує становище Православної Церкви один з знавців її проф. О. Лотоцький в своїй капітальній праці «Автокефалія».

Ще за часів Апостольських, з поширенням християнства серед різних народів поставали серед них окремі Церкви зі своїми особливостями, головне національними, та різними політичного устрою та незалежним управлінням.

Основи автокефалії лежать в первісному устрою Церкви. На початку християнства кожна окрема церковна громада, яка мала свого єпископа, була самостійною та незалежною Церквою, навіть якщо була мала й складалася з одного села. В організації Церкви оці окремі Церкви-парафії об'єднувалися в Союз і творили організацію Вселенської Церкви. В 34 правилі Апостольському сказано: «Єпископам кожного народу належить знати першого між ними і визнавати його за голову та нічого, що перевищує їх владу, не творити без його розмислу,... але й перший нехай не творить нічого без розмислу всіх, аби так додержувалася єдності». 37 правило Апостольське постановляє: «двічі на рік хай буде собор єпископів і нехай нараджуються вони між собою про догмати благочестя та розсуджують ті, що виникають, церковні непорозуміння». В цих словах Апостольських правил лежить основа автокефалії: право кожного народу, що має єпископів, мати першого серед них, що стоїть на чолі місцевої Церкви.

На I Вселенському Соборі цих «перших» єпископів названо митрополитами. На Антіохійському Соборі 341 р. винесено рішення: «в кожній провінції єпископи мають знати того єпископа, що першенствує в митрополії» та, сказано далі — «підкується за весь край».

Цей перший митрополитальний устрій Церкви порушено було вже на перших Вселенських Соборах утворенням патріархатів. Поруч з прагненням автокефалії окремих Церков внесено було принцип централізації церковної влади: утворено спочатку три патріархії (Римська, Александрійська та Антіохійська), до яких додано Константинопільську (на II Всел. Соборі) та Іерусалимську (на IV Всел. Соборі). Поруч з Церквами «кожного народу» вноситься поділ Церкви по провінціях, територіальний.

Одночасно з зростанням централізації управління, виявляється прагнення забезпечити автокефалію окремих Церков. Першою дістала її Кипрська Церква; право на автокефалію було стверджено Собором в кінці V ст., і вона зберігла його до XX ст. В середині VI ст. дістала автокефалію Церква Першої Юстиніани (суч. Югославія). Майже одночасно — Синайська Церква. За традицією дуже рано дістала автокефалію Грузинська (Іберійська) Церква. Підтверджено автокефальні права її було в XI ст. З початком XIX ст. Грузинська Церква втратила незалежність і підкорилася Російській Церкві, але прагнення незалежності в Грузії було таке міцне, що навіть на початку XX ст. російські ієрархи лише під ескортом російських військ могли служити в соборі. Лише Тимчасовий Уряд в 1917 р. поновив автокефалію Грузинської Церкви.

В IX ст. низка Церков — Коптська, Вірменська, Сирійська, Болгарська — дістали автономію. Року 932 Болгарська Церква дістала автокефалію та патріархат з осідком в Доростолі, але після розгрому Болгарії Іваном Цимісхієм та Святославом її було ліквідовано. Але після того було кілька спроб поновити автокефалію Болгарської Церкви: в XII ст. з осідком в Тернові, друга архієпископія — в Охриді. Року 1870 Туреччина утворила Болгарський незалежний екзархат, якого не визнавав Константинопільський патріарх.

В XIII ст. заснована незалежна архієпископія в Сербії, а з середини XIV ст. патріархат з осідком в Печі, не зважаючи на протест Царгородського патріарха. Року 1766 його було знищено, і лише в 1929 році відновлено Сербську автокефальну Церкву. В кінці XVI ст. в 1589 р. дістала офіційну автокефалію Московська патріархія. На початку XVIII ст. постала Карловацька архієпископія, пізніш митрополія; року 1918 увійшла до складу Сербської Церкви. Наприкінці XVIII стол. постала Сибінська, або Германштадська автокефальна Церква, та Буковинська.

На початку XIX ст. засновано незалежну Еллінську Церкву.

Після Світової війни засновано нові автокефалії: Румунська, Албанська (визнана Томосом 1937 р.); Естонська, Латвійська, Литовська, Фінляндська та Чехо-Словацька дістали автономію.

Цей стислий перелік подій показує, як багато Церков на Сході Європи користалися автокефалією. Одні народи діставали її внаслідок добровільної згоди, інші — після довгої, запеклої боротьби за незалежність, автокефалію Церкви.

Таке історичне тло, на якому розгорталася історія прагнення Українського народу до незалежності своєї Церкви, до автокефалії її. З переліку Церков, які здобували автокефалію (невицерплюючого) видно, що переважно то були Церкви не грецьких країн; не всі народи, які діставали автокефалію, мали свою державу (напр., Германштадтська, або Буковинська Церкви на території підлеглий Австрії); не всі навіть належали цілому народові — як Синайська. Деякі народи мали кілька автокефальних Церков — як серби. Таким чином, жодних об'єктивних підстав для того, щоб Український народ не мав права на автокефалію цей історичний огляд не дає.

Далі подано той довгий шлях який пройшов Український народ в боротьбі за автокефалію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. W. АВРАНАМ, Organizacja Kosciola Łacinskiego na Rusi I, Lwiv 1904.
2. A. M. AMMAN, Storia della Chiesa Russa e dei paesi limitrofi, Torino 1948.
3. АРХИВ Юго-Западной Россii. Киев, т.т. IV, V, X.
4. N. de Baumgarten, Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII s., Roma 1927.
5. Н. БАВМГАРТЕН, Св. Володимир і хрищення Русі. «Богословіє», Львів 1930, ч. 3-4.
6. В. БОНЧ-БРУНЕВИЧ, Матеріали к історії и изученію русского сектанства. Вып. I., СПб, 1910.
7. І. БОРЩАК, Наполеон і Україна, Львів 1937.
8. о. Д. БУРКО, Проблеми Української Православної Церкви на чужині. «Рідна Церква», Карлсруе 1957, ч. 27.
9. Митрополит ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ, Відношення Радянської влади до віри і Церкви взагалі та тактика руйнації її, Детройт, «Вільна Україна», 1955, ч. 64.
10. — Відродження Української Церкви в Українській Народній Республіці 1917-1921 р., «Вільна Україна», 1958, ч. 17.
11. — Про «Соборноправність». «Слово Істини», Вінніпег 1949, ч. 2.
12. — Хиби в житті УАПЦ та її керівних органів за другої ВПЦР. «Відомості Генерального Церковного Управління УАПЦ на Велику Британію, Лондон 1951, ч. 6-12.
13. В. ВАСИЛЬЄВСЬКИЙ, Древняя торговля Киева с Регенсбургом. «Журн. Мин. Нар. Просв.», СПб, 1888, кн. VII.
14. І. ВЛАСОВСЬКИЙ, Нарис Історії Української Православної Церкви, Нью-Йорк 1955, т. I, 1956 т. II.
15. С. ГОЛУБЕВ, Київській митрополит Петр Могила и его сподвижники, Киев 1888-1898, тт. I-II.
16. Е. ГОЛУБІНСЬКИЙ, Історія руской Церкви, Москва 1901-1917, тт. I, кн. 1 та 2, т. II.
17. Б. ГРЕКОВ, Киевская Русь. М. 1949.
18. В. ГРИШКО, З історії титулатури Київських митрополитів. «Віра і Знання», т. I, Нью-Йорк 1954.
19. М. ГРУШЕВСЬКИЙ, З історії релігійної думки на Україні, Відень 1925.
20. — Історія України-Руси, т.т. II-VI.
21. — Історія української літератури.
22. — Київські мініатури при Трійській Псалтирі. «Записки НТШ», т. IX.
23. — Культурно-національний рух на Україні XVI-XVII ст., Львів 1919.
24. — Очерк украинской истории. СПб.
25. М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ, Історія русского народного хозяйства, Киев 1911.
26. Д. ДОРОШЕНКО, Ілюстрована історія України 1917-1923, Ужгород 1932, т. I, 1930 т. II.

27. — Православна Церква в минулому й сучасному житті України, Берлін 1940.
28. М. ДРАГОМАНОВ, Вибрані твори, т. I, Прага 1937.
29. Митролит ЄВГЕНІЙ ВОЛХОВИТИНОВ, Описаніє Кієво-Печерской Лавры.
30. В. ЕЙНГОРН, О сношеніях малорусского духовенства с московским правительством в царствованіе Алексея Михайловича. «Чтенія в Московском Обществе исторіи и древностей», М. 1890-1899.
31. Енциклопедія Українознавства. Мюнхен 1949-1958, т. I-II.
32. Т. ЗІНЬКІВСЬКИЙ, Труды Т. Зіньківського, зредаговані В. Чайченком, т. I.
33. М. ЗЫЗЫКИН, Патріарх Никон, Варшава, т. III.
34. — Царская власть и закон о престолонаследии в Россіи, Софія 1924.
35. Архиепископ ІВАН ТЕОДОРОВИЧ, Благодатність ерархії УАПЦ, Регенсбург 1947.
36. В. ІВАНИС, Церковні братства та їх значення для українського народу. «В обороні віри», Торонто 1955, т. I.
37. Митрополит ІЛАРІОН ОГІЄНКО, Історія української мови, Вінніпег 1950.
38. — Українська Церква за Богдана Хмельницького, Вінніпег 1956.
39. — Українська Церква за час Руїни, Вінніпег 1956.
40. — Історична записка про минуле життя Української Православної Церкви і відродження її автокефальности, Мюнхен-Нюрнберг 1954.
41. — Коротка історія Православної Церкви, Штуттгарт 1948.
42. Т. КОСТРУВА, Київський митрополит Іван, Торонто 1950.
43. — Нарис з історії України, Львів 1939.
44. Архиепископ КОСТЯНТИН МАЛЮШКЕВИЧ, Служення епископів в УАПЦ. «Церква і життя», 1928, ч. 2 (7).
45. Н. КОСН, Byzanz, Ochrid und Kiew, «Kyrios», Breslau 1938.
46. П. Л(ебединцев), Матеріялы для історії возникновенія .штунды «Кіевская Старина», 1884, кн. XI.
47. О. ЛЕВИЦКІЙ, Акты о церковно-религіозных отношеніях в Юго-Западной Руси. Архив Юго-Западной Россіи, т. IV, ч. 1, Кієв 1883.
48. В. LEIB, Rome, Kiew et Byzance à la fin du XI siècle, Paris 1924.
49. И. ЛИННИЧЕНКО, Новооткрытое свидетельство о времени великого князя Изяслава. «Археологическія Известія», СПБ, 1894.
50. В. ЛИПИНСЬКИЙ, Релігія й Церква в історії України, Філядельфія 1925.
51. — Україна на переломі, Київ-Відень 1920.
52. О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, Варшава 1935, т. I, 1938 т. II.
53. — Київські митрополити од поділу Київської митрополії до Берестейської унії. «Церква і народ», 1938, ч. 24.
54. — Українські джерела церковного права, Варшава 1937.
55. — Церковно-правні основи автокефалії, Варшава 1931.
56. Митрополит МАКАРІЙ БУЛГАКОВ, Історія русской Церкви, М. 1864, т. I-V.

57. И. МАЛЫШЕВСКИЙ, Отношения Руси к Церкви Римской при Владимире Св. «Труды Киевской Духовной Академии», 1863, т. I.
58. Матеріали до Патерика Української Автокефальної Церкви, Мюнхен 1951.
59. Митрополит МИКОЛАЙ БОРЕЦЬКИЙ, Про «Соборноправність». «Слово Истини», 1949, ч. 2.
60. И. МОРОЗОВ, Молокане, М. 1931.
61. В. МОШИН, Варяго-Русский вопрос. «Slavia», 1931.
62. о. І. НАГАЄВСЬКИЙ, Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні, Рим 1954.
63. — Рівноапостольна св. Ольга, Філадельфія 1955.
64. І. НАЗАРКО, Митрополит Клим Смолятич і його послання, Філадельфія 1952.
65. — Святий Володимир Великий, Рим 1954.
66. О. НОВИЦЬКИЙ, Духоборцы, Київ 1882.
67. І. ОГІЄНКО, Св. Кирил та Мефодій, Варшава 1927-1928, тт. I, II.
68. — Українська Церква, Прага 1942, т. I, II.
69. О. ОГЛОБЛИН, Варлаам Шишацький. «Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії», Мюнхен 1947, ч. III.
70. А. ПАВЛОВ, Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латынян, СПб. 1878.
71. В. ПАРХОМЕНКО, Начало християнства на Руси, Полтава 1913.
72. — Три момента начальной истории русского христианства. Изв. Отд. Русск. яз. и слов. Академіи Наук, СПб. 1913, т. XVIII.
73. Н. ПЕТРОВ, Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академіи, Київ 1904.
74. «Повесть Временных лет», под редакц. В. Адрианової-Перетц, М. 1950, т. I-II.
75. Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, Братства на Україні в минулому й сучасному, Мюнхен 1947.
76. — Велика Українська княгиня Ольга і її доба. «Вісник», Нью-Йорк 1955, чч. 11, 12.
77. — Іларіон митрополит Київський. «Бюлетень Богосл.-Педаг. Академії», Мюнхен 1947, ч. III.
78. — Київ часів Володимира та Ярослава, Прага 1944.
79. — Клим Смолятич, митрополит Київський. «Віра й Культура», Вінніпег 1953, ч. 1, 2.
80. — Теорія III Риму в Росії протягом XVIII-XIX ст., Мюнхен 1952.
81. Н. ПОЛОНСКАЯ, К вопросу о христианстве на Руси до Владимира. «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1917, т. IX.
82. А. ПОПОВ, Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латынян XI-XIV ст., М. 1875.
83. Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради до Його Блаженства Царгородського Патріярха Василя III, з 13 лютого 1926 року, Мюнхен 1955.
84. М. ПРИСЕЛКОВ, Очерки церковно-политической истории Киевской Руси XII-XIII ст., СПб. 1913.

85. Протокол Великих Микільських Зборів. ВПЦР. Мюнхен 1954.
86. А. РІЧИНСЬКИЙ, Проблеми української релігійної свідомости, Володимир Волинський 1932.
87. С. РОЗАНОВ, Евпраксія-Адельгейда. «Известия Акад. Наук СССР, т. VII. Серия гуманитарн. наук».
88. Д. СВЯТОГІРСЬКИЙ, Головні засади Української Автокефальної Церкви, Дармштадт 1946.
89. И. СИКОРСКИЙ, Сборник научно-исследовательских статей, Киев 1892.
90. А. СОВОЛЕВСКИЙ, Русскія молитвы с упоминаніем западных святых. «Матеріали и исследование в области славянской филологии. СПб. 1910.
91. — Отношение древней Руси к разделению Церквей. «Известия Импер. Русск. Академіи Наук», СПб. 1914.
92. М. СУВОРОВ, Следы западно-католического права на памятниках русского права, Ярославль 1888.
93. M. de TAUBE, Rome et la Russie avant l'invasion des Tatars (IX-XIII siècle), Paris 1947.
94. К. ТИАНДЕР, Датско-Русские исследования, СПб. 1915.
95. С. ТОМАШВСЬКИЙ, Звідки Україна прийняла християнство? «Нова Зоря», Львів 1929, ч. IV.
96. — Історія Церкви на Україні, Філядельфія.
97. Ф. ФОРТИНСКИЙ, Крещение Владимира и Руси по западным известиям, К. 1889.
98. І. ФРАНКО, Брунон з Кверфурту, гість Володимира. «Причинки до історії України-Руси», Львів 1939.
99. І. ФУНДУКЛЕЙ, Обозрение Киева в отношении к древностям, Киев 1847.
100. К. ХАРЛАМПОВИЧ, Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь, т. I, Казань 1914.
101. І. ХОЛМСЬКИЙ, Історія України, Мюнхен 1949.
102. В. ЧЕХОВСЬКИЙ, За Церкву, Христову громаду проти царства тьми, Франкфурт-Майн 1947.
103. Л. Ч., Україна після 1654 р. «Записки НТШ», т. 30.
104. А. ШАХМАТОВ, Корсунская легенда о крещении Владимира, Киев 1906.
105. — Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб. 1907.
106. И. ШЛЯПКИН, Св. Димитрій Ростовскій.
107. А. ЯКОВЛІВ, Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью-Йорк 1954.
108. В. ЯСЕВИЧ-БОРОДАЕВСКАЯ, Борьба за веру. Историко-бытовые очерки. СПб 1912.

І. ХРИСТІЯНСТВО В УКРАЇНІ ДО-ДЕРЖАВНОЇ ДОБИ

1. Перші часи християнства на території України

Умови, за яких стало ширитися християнство серед народів, що залюднювали територію майбутньої Української Держави, сприяли тому, що християнські громади почували себе незалежними від вищої ієрархії і прагнули творити свою власну Церкву. Це прагнення згодом перетворилося на фактичну автокефалію.

Християнство ширилося серед людности майбутньої України з перших часів нашої ери й приходило різними шляхами. Одним із головних джерел його були грецькі колонії на північному Чорномор'ї. Християнство приносили вояки Римської імперії, які мандрували по християнських країнах, колоністи, засланці, яких бувало чимало в колоніях Чорномор'я¹⁾.

Добрий ґрунт знайшло християнство в Босфорському царстві; всі умови промовляють про можливість раннього поширення християнства, бо тут воно мало сприятливіші умови, ніж в Римській імперії. Стара традиція відносить початок християнства і заснування єпископату до початку III-го століття; на Нікейському Соборі 325 року виступив уже єпископ Босфору Кадм. Перед тим уже були християни в Босфорі (монети зі знаком хреста, християнський надгробок 304-го року)²⁾.

Пізніше розгортається християнство в іншому політичному осередку Чорноморських колоній, в Корсуні. Там спочатку викликало воно вороже ставлення до християн з боку поганського населення. Можливо, наслідком того були заслання видатних християн до Корсуня. Серед них був третій з черги папа Климент I-й та його сучасниця, родичка цесаря Домітіяна, свята Флавія Домітія. Першим єпископом був св. Єфрем, надісланий Єрусалимським єпископом на початку IV стол. Традиція виво-

¹⁾ С. ТОМАШІВСЬКИЙ, Історія Церкви на Україні. Філядельфія (рік не позначено) стор. 19.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, 1955 р., т. I, стор. 20.

²⁾ С. ТОМАШІВСЬКИЙ, *Op. cit.*, стор. 24, 25.

дила таким чином початок корсунської єпархії з Єрусалиму; проф. С. Томашівський бере це під сумнів — надто велика була віддаль від Єрусалиму. Скорше могла бути залежність від Антіохії. У всякому разі Корсунь неохоче визнав владу Константинопольського патріарха, і коли громадяни примушені були до цього — старалися зберегти свою внутрішню автономію, як політичну, так і церковну. З подій церковного життя відомо, що в кінці IV стол. (381 р.) корсунський єпископ Єферій брав участь у Вселенському Соборі. Корсунь мав найбільший вплив на ширення християнства серед українських племен, переважно тиверців та угличів, які жили між Дністром та Дніпром, сягаючи побережжя Чорного моря³⁾. Таким чином, вже з цього джерела, разом із вченням християнства, ширилося прагнення до церковної незалежності. Свое зовнішнє оформлення знайшло воно в церковній архітектурі; в Корсуні не прийнято було візантійського архітектурного мистецтва й трималися старого типу церков-базилік.

Другим джерелом християнства стали готи, які в III стол. опанували територію України й пройшли до Чорного моря. В IV стол. серед них шириться християнство і єпископ готський Феоділ був на I Вселенському Соборі (325 року). В IV стол. король Атанарих організував переслідування християн і багато з них загинули смертю мучеників — як Св. Сава, Св. Микита та інші⁴⁾.

2. Перші відомості про християнство серед українських племен

На такому історичному тлі з'являються перші відомості про поширення християнства серед різних українських племен. Природно, що першими повинні були перейняти християнство найближчі сусіди чорноморських колоній, племена тиверців та угличів, поселення яких доходили до самого Чорного моря⁵⁾. Проте перші хронологічно датовані вістки торкаються не західних, а східних меж розселення українських племен. В житті Св.

³⁾ С. ТОМАШІВСЬКИЙ, *Op. c.*, стор. 28-30.

Д. Іван ОГІЄНКО, *Українська Церква*, т. I, Прага, 1942, стор. 5-9.

⁴⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, Варшава, 1938, т. II, стор. 231-233.

⁵⁾ Н. ПОЛОНСКАЯ, *К вопросу о христианстве на Руси до Владимира*, ЖМНП 1917, кн. IX.

В. МОШИН, *Варяго-русский вопрос*. «Slavia», 1931.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 234.

о. І. НАГАЄВСЬКИЙ, *Кирило-Методіївське Християнство в Русі-Україні*, Рим, 1954, стор. 37.

Стефана Сурожського початку VIII стол. оповідається про напад на Сурож (сучасний Судак) руського князя Бравлина з його військом і чудо біля гробниці святого, в наслідок якого увіровали князь та дружина й були охрищені єпископом Сурожским Філаретом. Аналогічне оповідання дає житіє Св. Юрія Амастридського, початку IX стол. Очевидно в VIII-IX ст. християнство стало ширитися серед українських племен. Дослідники висловлюють припущення, що ті й інші нападники приходили з Азовської Русі й таким чином констатують окремих осередок десь на берегах Озівського моря, мабуть там, де пізніше бачимо Тьмутараканську Русь⁶⁾.

В середині IX стол. — тепер можна вважати доведеним дату: 860-й рік-літо — маємо вже цілком добре зафіксований візантійськими джерелами напад Русі на Царгород. Лише чудо Влахернської Божої Матері, Омофор ікони Якої занурили в море, врятувало Царгород від зруйнування. Наслідком цього чуда було масове хрищення князя Русі та його народу. Цей факт має епохальне значення для історії України в цілому та для історії християнства в Україні⁷⁾. Про цей напад писали: монах Георгій, Симеон Магістер, Микита Давид, Теофан. Докладно промовляють проповіді патріярха Фотія про хрищення Русі, та слова цісаря Константина Порфирородного про те, що за діда його Василя Македонця було охрищено Русь⁸⁾. Літопис зв'язує цю подію з іменем князя Аскольда; історична традиція зберегла пам'ять, що він був християнин, а в Києві до 1935 року існувала на цвинтарі «Аскольдова могила» церква Св. Миколая, збудована на початку XIX ст. на тому місці, де, за народною традицією, було поховано Аскольда⁹⁾.

Це перше хрищення Русі щодаля дослідники зв'язують з апостольською діяльністю Св. Кирила та Методія¹⁰⁾ В цьому відно-

⁶⁾ В. ПАРХОМЕНКО, Начало християнства на Руси. Полтава, 1913. Його ж: Три момента начальной истории русского христианства. ИОРЯС т. XVIII, 4, 1913.

⁷⁾ M. de Taube, Rome et la Russie avant l'invasion des Tatars, Paris, 1947. о. І. НАГАЄВСЬКИЙ, *op. cit.*, стор. 81.

⁸⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 235.

M. de Taube, *op. cit.*, стор. 25-52.

о. І. НАГАЄВСЬКИЙ, *op. cit.*, стор. 3-30.

⁹⁾ І. ФУНДУКЛЕЙ, Обозрение Киева в отношении к древностям, Киев, 1847.

¹⁰⁾ І. ОПІЄНКО, Св. Кирил та Методій, Варшава 1927-1928, т. I-II. о. І. НАГАЄВСЬКИЙ, *op. cit.*, стор. 37-54.

шенню дуже цікаве Паннонське життя Св. Кирила та Methodія, в якому оповідається про місію Св. Кирила до Криму, про зустріч у Корсуні з людиною, що мала Євангелію та Псалтир «руською» мовою та розмовляла нею. Цей факт свідчить про поширення християнства на Русі в IX стол.¹¹⁾ В зв'язку з діяльністю Кирила та Methodія християнство ширилося на Заході України, в Галичині, на Закарпатті, на Волині. Пам'ятками християнства на Волині були різні предмети християнського культу, що їх знаходили під час розкопін, а також «Стара катедра» біля Володимира Волинського.

Безперечно, у всіх цих країнах християнство було східного обряду і мало своїм першим джерелом Візантію, але безперечно й те, що всі ці об'єднання християн на заході України довгий час не були залежні від Константинопольської патріархії.

¹¹⁾ І. ОГІЄНКО, Св. Кирил та Methodій.
О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 233-234.

II. ХРИСТІЯНСТВО В УКРАЇНІ ЗА КНЯЗУ ДОБУ

1. Київська доба

Християнство почало ширитися на території України-Русі за довгий час до офіційного хрищення її. За довгий час в Києві існували християни, число яких, залежно від політичного та загально-громадського життя збільшувалося або зменшувалося. Але традиція християнська не поривалася. Очевидно, сприятливі умови для християнства створилися за князя Ігоря: договір його з Візантією 944 року підписали як погани, так і християни, які присягали в церкві Св. Іллі. Цей факт свідчить, що християн за Ігоря було вже багато, а з другого боку — що вони користалися правами не меншими ніж погани¹²⁾. Вдова Ігоря Ольга, яка правила за сина Святослава, перша з князівської родини охристілася, але й за її правління християнство не було оформлене в Україні¹³⁾. Офіційне становище християн погіршало за Святослава, який не побажав христитися, але походи його, зокрема до Болгарії, могли сприяти поширенню християнства: дружина зустрічалася під час походів з християнами, які розмовляли слов'янською мовою, правили в церкві на цій мові, а крім того могло впливати на дружину й те, що в ті часи в Болгарії існувала автокефальна церква, незалежна від Візантії¹⁴⁾.

Лише наприкінці X стол. християнство стало державною релігією України-Русі після того як Володимир охристився сам і христив народ. Історичні джерела візантійські не дають жадних

¹²⁾ Е. ГОЛУВИНСКИЙ, *История русской Церкви*, т. I, ч. 1, Москва 1901, стор. 44.

Н. ПОЛОНСКАЯ, *ор. с.*, ЖМНП, 1917, ч. IX; Др. І. ОПІЄНКО, *Українська Церква*, т. I, стор. 29-36.

В. ГРЕКОВ, *Киевская Русь*, М. 1949, стор. 333-340.

¹³⁾ Е. ГОЛУВИНСКИЙ, *ор. с.*, стор. 103.

М. ПРИСЕЛКОВ, *Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X-XII стол.*, СПб, 1913.

Н. ПОЛОНСКА-ВАСИЛЕНКО, *Велика Українська княгиня Ольга і її доба*. «Вісник» ООЧСУ, Нью-Йорк, 1955, чч. 11-12.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. I, стор. 21-23.

¹⁴⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 239, 253.

вказівок на те, як відбулася ця подія, найбільша в історії церкви Східної Європи, а наші літописи дають низку легенд¹⁵⁾). Мовчанка грецьких джерел набуває ще більше інтересу, якщо порівняти їх з візантійськими ж джерелами, які згадують перше хрищення Русі — 867 року.

Мовчання візантійських джерел про християнізацію найбільшої в Європі держави викликає сумнів: чи належало дійсно в цій події Візантії перше місце? З другого боку виникає питання: як могли грецькі священники підготувати до хрищення населення України-Русі, з яким не мали спільної мови? Невже користалися при тому перекладачами, посередниками в бесідах грецького духовенства з населенням? Служба Божа в церквах на незрозумілій мові, школи при церквах, де навчали дітей священники-греки, ледве могли сприяти поширенню християнства в народі. Спробою розв'язати це питання була гіпотеза М. Приселкова, висловлена ним в 1913 році, про походження церковної ієрархії в Україні-Русі не з Візантії безпосередньо, а з Болгарії, де в Охриді була на той час незалежна патріархія. Гіпотезу М. Приселкова підтримало багато дослідників¹⁶⁾). Вона пояснює багатство болгарських слів в літературній та церковній мові в Україні X-XI стол., успіхи християнської проповіді в Україні та мовчання візантійських джерел про християнізацію України-Русі. Не згадують участі Візантії в хрищенні Володимира та Русі сучасники якщо не самого хрищення, то у всякому разі сучасники тих людей, які могли бути свідками великих подій і могли передати молодшим поколінням свої спостереження та враження. Серед них перше місце належить митрополитові Іларіюнові. В своєму сла-

¹⁵⁾ Е. ГОЛУБИНСЬКИЙ, *op. c.*, т. I, ч. I.

А. ШАХМАТОВ, *Корсунская легенда о крещении Владимира*, Киев 1906. Його ж: *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, СПб., 1907. о. І. НАЗАРКО, *Святий Володимир Великий*, Рим 1954, стор. 77-99.

¹⁶⁾ Митрополит МАКАРІЙ, *История русской Церкви*, М., 1864, т. I, стор. 219-220.

М. ПРИСЕЛКОВ, *op. c.*

В. ПАРХОМЕНКО, *Три момента начальной истории русского христианства*. ИОРЯС, т. XVIII, 1913, СПб.

В. ПАРХОМЕНКО, *Начало христианства на Руси*, Полтава, 1913.

Н. ПОЛОНСКАЯ, *op. c.*, ЖМНП, 1917, ч. IX.

С. ТОМАШВСЬКИЙ, *Звідки Україна прийняла християнство?* «Нова Зоря» IV, ч. 27-28, Львів, 1929.

Н. БАУМГАРТЕН, *Св. Володимир і хрищення Русі*. «Богословія», т. VIII, кн. 3-4, Львів, 1930.

Н. КОСН, *Byzanz, Ochrid und Kiev*. «Kyrios», Breslau 1938, т. IV.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 254.

о. І. НАЗАРКО, *op. c.*, стор. 104-114. (Подано нову бібліографію питання).

ветному «Слові о законі і благодаті¹⁷⁾ казав він, що Володимир не бачив апостолів, що прийшли до його землі: «только от благого смысла и остроумия разумею, яко есть Бог, един Творець». У всьому творі Іларіона проведено ідею, що на Русі не було місіонерів, не згадується ролі Візантії в хрищенні Русі. Літописець теж підкреслює, що Володимир своїм розумом розібрав, яка віра ліпша. Чернець Яків в «Похвалі» Володимирові¹⁸⁾ писав, що «сам Бог» відкрив йому істину християнства. Нестор в «Літописі» теж писав, що Володимирові явився Христос¹⁹⁾.

Протягом двох років після охрищення Володимир не мав стосунків з Візантією і навіть після одруження його з царівною Ганною візантійські джерела згадували самий шлюб, а не хрищення величезної держави²⁰⁾.

2. Ієрархія

До цього часу невідомо, коли з'являються митрополити в Києві і як їх звали. «Початковий Літопис» не згадує першого митрополита часів Володимира, але Никонівський Літопис та «Степенная Книга» називають його — перший Михайлом²¹⁾, а друга Леоном²²⁾. Деякі історики Церкви приймають обидва імена й вважають, що вони правили один по одному²³⁾. Доказом помилковості цих тверджень є те, що обидва джерела вважають, що Михайла та Леона прислав на Русь патріарх Фотій, — в цьому анахронізм: патріяршество Фотія було в 858—867 та в 877—886 роках. Можливо, що тут є відголоски надсилки до Києва митрополита Фотієм в 867 році, за часів Аскольда.

Від часів Володимира не зберіглося відомостей про організацію Церкви. Треба погодитися з О. Лотоцьким, що за наступних часів, як про це пише О. Лотоцький, коли Українська Церква

¹⁷⁾ «Слово о законѣ Моисеевомъ даннѣмъ ему и о благодати и истинѣ Исусъ Христомъ бывшимъ и похвала Кагану нашому Владимиру». о. І. НАЗАРКО, Святий Володимир Великий, Рим, 1954, стор. 199-202 (скорочено).

¹⁸⁾ «Память и похвала князю Русьскому Володимеру мниха Якова».

¹⁹⁾ «Повесть Временныхъ Лет». Под ред. В. Адриановой-Перетц, М.-Л., 1950, т. I, стор. 82-83.

²⁰⁾ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, Исторія русской церкви. Изд. 2, М., 1901, т. I, кн. I, стор. 120-130.

²¹⁾ Д. ЛИХАЧОВ, «Повесть Временныхъ Лет», т. II, стор. 338.

²²⁾ М. ПРИСЕЛКОВ, Очерки, стор. 134.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. 2, стор. 256-257.

²³⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. 2, стор. 256.

оформилася вже як митрополія, підлегла Царгородському патріархові, згадки про сліди початкового управління «цілковито затерто» тому, що це не відповідало бажанням грецьких кіл, які стали міродайними в українській церкві²⁴).

Першою особою на київській катедрі можна вважати Івана, якого джерела називають, то митрополитом, то архиеписком²⁵). Очевидно, він був в Києві ще за Володимира, хоч ім'я його вперше згадується в 1018 році під час міжусобної боротьби між Святополком I та Ярославом. Коли Святополк вступив до Києва, архиепископ Іван зустрів переможця в соборі, а потім їздив до Ярослава в справі обміну полонених. Пізніше, за Ярослава, він перевів канонізацію Св. мучеників-князів Бориса і Гліба, року 1020, і написав службу їм²⁶). В Никонівському Літописі є вказівка, що митрополит Іван поставив у Києві кам'яну церкву Св. Апостолів Петра й Павла, а в Переяславі — церкву Воздвиження Хреста Господнього. На цій підставі, зважаючи на патріотизм, не властивий грекам відносно України, деякі вчені вважають, що митрополит Іван був слов'янин, якщо не українець, то болгарин²⁷).

У всякому разі, в початку II-го тисячоліття київська митрополія вже підлягала Візантії й входила в число митрополій Царгородського патріарха. Не зважаючи на те, що «руська» митрополія перевищувала розміром своїм територію цілого патріархату, вона займала спочатку 60-те місце в каталозі, що приписуваний був Левові Мудрому, але редагованому біля 1000-го року; згодом вона переставлена була на 71 чи 72 місце (в каталогах з часів Андроніка Старшого Комнена, що правив з 1183 року по 1185, сказано, що Руська митрополія мала 60-те місце, а перенесена на 71, а в другім — на 72)²⁸).

Ми не знаємо ближче взаємовідносин між патріархами та київською митрополією. У всякому разі поява чужого України грека на катедрі митрополита не була позитивним явищем і не

²⁴) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. 2, стор. 257.

Е. ГОЛУБІНСКИЙ, Історія руской церкви, т. I, ч. 1, стор. 264-270.

²⁵) НИКОНІВСЬКИЙ ЛІТОПИС та «СТЕПЕННАЯ КНИГА». (Див. Д. ЛИХАЧОВ, «Повесть Временных Лет», т. II, стор. 339.

²⁶) Т. КОСТРУБА, Київський митрополит Іван, Торонто, 1950.

²⁷) Е. ГОЛУБІНСКИЙ вважає Івана греком, бо служба Св. Борисові й Глібові написана грецькою мовою (Історія Церкви, т. I).

²⁸) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Історія України-Руси, т. III, Нью-Йорк 1954, стор. 260.

сприяла поширенню християнства серед населення та поглибленню його в народніх масах: між паствою та пастирем стояла завжди стіна — неможливість розуміти один одного. Проте була це важлива причина, яка не могла бути байдужою для князя.

З церковною практикою злучена була у греків гадка, що наслідком церковної залежності від патріярха була політична залежність України-Русі від імператора, тому, що він був протектором патріярха. Цей принцип офіційно був висловлений в XVI стол., але фактично, звичайно, виявлявся раніше²⁹⁾.

Про взаємовідносини між Київською митрополією й Візантійським патріярхатом, один із найглибших знавців історії церкви, Е. Голубинський, писав так. Грецька Церква не мала жадного права підкоряти Руську: «не имела права ни малейшого и вовсе никакого», — писав він; однак, це підкорення було, не тільки мало місце, але, як треба припускати, було видано з боку греків за справу природну, яка мусіла бути. Як це сталося? — питає він і відповідає так.

П'ять патріярхатів мали значення лише для Церкви Греко-Римської, бо всі містилися на території Греко-Римської імперії. Для сусідніх земель поділ на п'ять патріярхатів мав таке ж значення, як поділ Римської імперії на дієцезії, себто — не мав жадного. Але греки претендували, щоб ці патріярхати охопили Вселенську Церкву і цілком безпідставно спиралися на Вселенські Собори, які нібито встановили 5 патріярхатів. Лише 4-й Собор торкався патріярхатів. З перенесенням столиці до Царгороду дієцезійний єпископ (патріярх) був поставлений на друге місце після Римського. Взагалі греко-римські патріярхати були адміністративними округами Греко-Римської Церкви³⁰⁾. Проте люди, що не знали ні канонічного права, ні свого, повірили тому, що казали їм грецькі каноністи³¹⁾.

Руська (українська) Церква мала всі права не визнавати грецької і організувати своє життя так, як їй було зручно. Вона

²⁹⁾ В 1393 р., коли московські князі домагалися придбати незалежність для московської Церкви, царгородський патріярх пояснив, з приводу заборони московським князем поминати візантійського цісаря на Богослужбах, що «не можна мати церкву й не признавати над собою влади царя (візантійського), бо царська влада і Церква мають багато спільного, так що їх не можна розділити». (М. ГРУШЕВСЬКИЙ, там же, т. III, стор. 260).

³⁰⁾ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, ор. с. Примітка на стор. 259-261.

³¹⁾ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, ор. с., стор. 261.

могла сама на своїй території встановити 5, або більше патріархатів, з підлеглими їм митрополитами³²⁾.

Ми не знаємо, — писав Е. Голубинський, — що саме пропонували греки Володимирові, і що той міг відповідати, не знаючи канонічного права, і в наслідок переговорів — Українська Церква стала митрополією, підлеглою грецькому патріархатові. Але можна припускати, що спочатку Українська Церква користалася певною незалежністю: голова її мав титул архієпископа, який належав головам незалежних Церков. Чернець Яків і Нестор писали, що перші митрополити були архієпископами. «Сказаніє о страданіи Свв. Бориса и Глеба» черн. Якова та «Житіє Свв. Бориса и Глеба» Нестора називають Івана то митрополитом, то архієписком, — ці титули не тотожні³³⁾.

Е. Голубинський припускав, що дійсно спочатку греки дали автокефального архієпископа, себто визнали спочатку незалежність Української Церкви. Володимир, мимо канонічного права, якого не знав, міг шукати незалежної Церкви, тим більше, що Болгарія мала незалежну автокефальну архієпископію³⁴⁾.

В практиці церковній залишилися дещо від цієї автокефалії: так патріярхи посилали свої грамоти українським митрополитам з олив'яними («свінцовими») печатками, а не з восковими: олив'яні печатки посилали лише до автокефальних Церков³⁵⁾. Але по суті практика була несприятлива для Української Церкви і була вона порушенням основних засад взаємовідносин між митрополіями та патріярхами: патріярх мав лише посвящати митрополита, обраного на соборі місцевих єпископів. В дійсності з XI стол. патріярх призначав митрополита, обраного грецькими єпископами³⁶⁾.

Інший погляд висловив О. Лотоцький: він вважав, що за Володимира в Києві не було легального, канонічно поставленого митрополита, як не було його довший час за князя Бориса в Болгарії. Володимир, мудрий політик, не міг не розуміти значення факту, якби ієрархія його держави була підпорядкована чужому проводові. Він добре знав Візантію і міг уявляти загрозу з цього боку, тим більше, що мав перед собою приклад Болгарії.

³²⁾ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *op. c.*, стор. 263.

³³⁾ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *op. c.*, стор. 265.

³⁴⁾ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *op. c.*, стор. 266, 268.

³⁵⁾ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *op. c.*, стор. 270.

³⁶⁾ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *op. c.*, стор. 271-275.

Він бажав незалежності церковної, і міг прийняти тільки незалежного, автокефального митрополита, але такого не давала Візантія. Створилася ситуація, яка нагадувала болгарську, коли Борис примушений був вдатися до Риму, щоб примусити Візантію піти на поступки. Становище Володимира було відмінне: поперше — віддаль між його державою та Візантією була більша, він мав традицію міжнароднього визнання, не вимагав церковного вінчання на царство, він міг чекати — і чекав. О. Лотоцький вважав, що за Володимира не було митрополитів у Києві: ні Михайло, ні Леон, ні навіть Іван не були власне митрополитами, — назву цю літопис по інерції переносить на них тому, що пізніше існував такий титул, і його механічно переносили на перших ієрархів.

Лише за Ярослава, в зв'язку з поширенням християнства, з будівництвом катедр Св. Софії, з'явилася потреба мати митрополію й бажання використати чинник церковний як декорум політичного маєстату. Тоді почалися переговори з Візантією, в наслідок яких вона погодилася на окрему митрополію і року 1037 до Києва приїхав митрополит-грек Теопемпт. Хоч це не відповідало попереднім прагненням до автокефалії, на цей момент «було певним кроком у досягненні церковно-національних завдань»³⁸).

3. Прагнення незалежності Церкви

Літопис оповідає, що в 1051 році великий князь Ярослав поставив Іларіона митрополитом Русі у Св. Софії, зібравши єпископів — себто собором єпископів. Він був «русин» — українець, «муж благ, и книжен, и постник», характеризує його літопис³⁹). Іларіон був священником двірського села Берестова під Києвом, тому міг бути особисто знайомий Ярославу. Крім побожності Іларіон відзначався великою ерудицією; він був автором «Слова о законі і благодаті» або «Похвали великому князю Володимиру». В цьому творі, можливо проповіді, виявив він, крім ерудиції, великий ораторський таланти, глибину думки та патріотизм. Все це робило його «Слово» видатним твором не лише для Укра-

³⁷) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 259-261.

³⁸) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 261-262.

³⁹) ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ, т. т. I-XVII.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, Іларіон, митрополит Київський. Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії, Мюнхен, в. III, 1948.

їни-Русі, а також для Візантії XI стол. Таким чином зо всіх поглядів Іларіон являвся дійсно гідним кандидатом на митрополита. Але, звичайно, головною причиною обрання Іларіона було прагнення Ярослава забезпечити обранням митрополита-українця незалежність Української Церкви, яка відповідала його прагненню створити могутню незалежну Державу⁴⁰). Обрання Іларіона не було погоджено з Царгородським патріархом, і він не дістав благословення патріарха; таким чином, фактична автокефалія української Церкви набула на короткий час ознаки повної автокефалії: собор єпископів не лише обрав Іларіона — він «поставив» його, інтронізував на митрополита.

Ця подія викликала багато припущень: одні з дослідників (митрополит Макарій, С. Соловйов, Н. Суворов, М. Приселков) вважали, що Ярослав хотів таким кроком припинити надсилку на катедру митрополитів греків, обраних та призначених Царгородським патріархом і відновити незалежність Церкви од патріарха. Цю думку підтримував О. Лотоцький, який вважав, що «в даному випадку виразно показалися... змагання тодішніх міродайних чинників — політичних (Ярослав) та церковних (Іларіон) до автокефалії Української Церкви»⁴¹).

Думку про свідоме прагнення до автокефалії з боку Ярослава заперечували Е. Голубинський і зокрема М. Грушевський. Обрання Іларіона «не зробило ніякої сенсації, не лишило традиції в княжих і духовних кругах і коли за сто років Ізяслав II захотів поставити знов митрополита без згоди Царгороду, про прецедент з Іларіоном ніхто не згадав. Княжі наступники, — казав він, — не піддержали його почину і митрополитів по-старому надсилали з Візантії»⁴²).

З цією думкою не можна цілком погодитися. Хоч не згадали прецеденту з Іларіоном при обранні Кліма Смолятича (слухно

⁴⁰) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, т. III, стор. 260-261.

С. ТОМАШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, стор. 100-103.

⁴¹) О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 262-265.

⁴²) В цьому питанні у М. С. Грушевського є неув'язка, яка пояснюється неточними хронологічними матеріалами щодо генеології князів. Він пише: «Як десь по тому (поставленні Іларіона), Ярослав оженив свого сина Всеволода з візантійською принцесою» (т. III, стор. 262). Між тим одруження Всеволода сталося перед обранням Іларіона за 5 років, в 1046 р., і цей шлюб аж ніяк не вплинув на поставлення Іларіона. (Див. N. de Baumgarten, *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X an XII s. Orientalia christiana*, vol. IX., T. V.

зауважив О. Лотоцький), це оповідання літопису не є протокол і не можна твердити, що згадано не було, якщо мовчить літопис⁴³), але навпаки — обрання Іларіона було великою сенсацією і цей факт не був забутий: його згадано в 1415 році під час обрання на митрополита Григорія Цамблака, — про це буде мова далі. Взагалі, історія Української Церкви після 1051 року невідома. Невідомо року, коли Іларіон перестав бути митрополитом і чому саме. Невідомо, чи були митрополити до 1072 року, коли знов згадується митрополит грек Георгій, а після смерти його року 1073 знову вакує митрополіча катедра до 1077 року — до приїзду митрополита грека Івана II.

В міжчасі евентуальної смерти Іларіона в 1054 та появи Георгія в 1072 році згадується літописом ім'я «Переяславського» митрополита Єфрема. З «Житія Феодосія» Нестора видно, що він був ченцем Києво-Печерського монастиря, теж «русином», себто українцем. Поставив його не Царгородський патріарх, а митрополит Київський, можна припустити Іларіон. Можливо, що він був Переяславським митрополитом, залежним від Київського, «номінальним». В XII стол. митрополія ця зникає і Переяславські владики звуться тільки єпископами.

Питання митрополита Переяславського залишається неясним. Він був великим почитателем Преподобного Теодосія Печерського, і завдяки йому перенесено було мощі Теодосія до нової церкви Києво-Печерського монастиря. З ним зв'язано введення нового свята на Русі — перенесення мощів Миколая з Мир Лікійських до Бару. Йому ж приписують «Сказаніє» про перенесення мощів, службу Св. Миколаєві й акафіст на це свято. Все це вказує, що Єфрем не був митрополитом з волі Царгороду, а з другого боку — що він діяв як митрополит Київський⁴⁴).

Літопис вказує, що Єфрем був великим добродієм Переяслава: розбудував місто, спорудив собор, — це міг робити українець, а не грек. З новіших істориків церкви І. Власовський вважає його греком, хоч не подає підстав для цього. Називає він Єфрема «Київським митрополитом»⁴⁵).

⁴³) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 264.

⁴⁴) С. ТОМАШІВСЬКИЙ, *op. cit.*, стор. 140-142.

о. І. НАЗАРКО, Митрополит Клим Смолятич і його послання. Філадельфія, 1952, стор. 7.

⁴⁵) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, Нарис історії Української Православної Церкви, т. I, стор. 76.

Прошло біля 100 років і в 1147 році знов на катедрі київських митрополитів з'явився українець. В 1147 році престол великого князя Київського посів Ізяслав II, внук Володимира Мономаха. Від свого попередника дістав він напружені відносини з Візантійським патріархом. Митрополит Михайло, грек (1130-1145), на знак протесту проти вимог великого князя Всеволода II-го Ольговича висвячувати українців на єпископів, виїхав в 1145 році до Царгороду. Виїжджаючи, він залишив «рукописання» єпископам, яким забороняв їм служити в Св. Софії без митрополита. Сам він до Києва не повернувся, а іншого митрополита-грека Царгородський патріарх не призначав. (Треба пояснити, що могли бути й об'єктивні причини, які затримали призначення нового митрополита-грека: з 1146 по 1148 рік вакувала патріархія після смерти патріарха Михаїла)⁴⁶).

Ізяслав II, енергійний князь, який прагнув надати блиск Великокнязівському престолові, використав ці обставини, щоб поновити автокефалію Церкви, дістати незалежного від Візантії митрополита. Того ж року, як посів він Київський престол, наказав поставити митрополитом українця. Він зібрав собор єпископів і поставив це питання. Думки єпископів поділилися: частина їх (Онуфрій Чернігівський, Федір Білгородський, Дем'ян Юр'ївський, Федір Володимирський, Євфимій Переяславський) визнавали право собору єпископів поставити самому митрополита; Ніфонт Новгородський та Мануїл Смоленський висловилися рішуче проти. Мануїл та Ніфонт Новгородський — головні противники, треба гадати — греки⁴⁷). На перешкоді стояло канонічне правило: обраного собором митрополита мусів посвятити патріарх. Єпископ Чернігівський Онуфрій подав думку посвятити митрополита головою папи Климента, «яко же ставять Греци рукою Св. Івана». Цю думку було прийнято. Обрано було митрополитом Кліма (Климента) Смолятича, ченця Зарубського манастиря, на Київщині. Літопис характеризував його, як «книжника й філософа, так якоже в Руской землі не б'яшеть». Так, в справі поставлення митрополитом українця, як і в справі Іларіо-

⁴⁶) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Історія України-Руси, т. III, стор. 262.

⁴⁷) Е. ГОЛУБІНСКИЙ, (ор. с., т. I, кн. I, стор. 308) та М. ГРУШЕВСЬКИЙ (ор. с., стор. 263) вважали Ніфонта «русином».

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 267.

о. І. НАЗАРКО, Митрополит Клим Смолятич, стор. 10.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ (ор. с., т. I, стор. 42) — вважають його греком.

на, бачимо дійсно гідного кандидата, видатного вченого. В цілому конфлікті особа Клима Смолятича не викликала протестів, навіть противники обрання його не протестували проти права єпископів обрати митрополита, але вимагали, щоб цього обраного митрополита посвятив патріарх Царгородський⁴⁸).

Обрання Клима Смолятича припало на зовсім інші політичні умови, ніж ті, які були при аналогічній події — обранні Іларіона. Тоді за Ярослава, на Русі обрання митрополита-українця без згоди Царгороду мало піднести височінь Київської держави. Тепер, за сто літ, становище різко змінилося: Україна поділилася на окремі удільні князівства, захоплені міжусобною війною, і політичні противники Ізяслава II-го брали активну участь в боротьбі проти Клима Смолятича. Коли Ізяславові доводилося кидати Київ, з ним тікав і митрополит. В цій боротьбі проти митрополита князі виявили повний брак свідомости, розуміння інтересів національної Церкви й нищили нову спробу створити автокефальну національну Церкву⁴⁹).

У Візантії добре зрозуміли заходи Ізяслава II-го. Цікаве ставлення патріарха Миколи Муцалона до Новгородського єпископа Ніфонта. Головним противником Клима Смолятича і захисником прав Царгородського патріарха поставляли митрополитів для України був єпископ Новгородський Ніфонт. В боротьбі проти Клима Смолятича єпископ Ніфонт не був самотній: він діяв разом з політичними ворогами Ізяслава II-го — Юрієм Довгоруким та Святославом Ольговичем. Під час цієї боротьби Ізяслав навіть ув'язнив його на деякий час⁵⁰). Але головним спільником Ніфонта був Царгородський патріарх Микола Муцалон, який підтримував його запал боротьби грамотами, в яких дорівнював його до святих⁵¹).

Смерть Ізяслава II-го не припинила боротьби за митрополита. В Києві засів в 1154 році Юрій Довгорукий, князь Суздальський. По згоді з ним патріарх Царгородський вислав до Києва митро-

⁴⁸) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. III, стор. 263.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 267-268.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *Клим Смолятич, митрополит Київський*. («Віра й Культура» 1953, ч. 1, стор. 44).

⁴⁹) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. III, стор. 264.

АРХИЄПИСКОП ІВАН ТЕОДОРОВИЧ, *Благодатність єрархії УАПЦ, Регенсбург 1947*, стор. 95-98.

⁵⁰) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. III, стор. 264.

⁵¹) О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 136.

полита грека Константина. На покійного князя Ізяслава II-го та на живого митрополита Клима було виголошено клятву; священників та дияконів, посвячених митрополитом Климом, позбавлено сану (згодом, після того, як вони подали якийсь «рукописання на Клима», повернуто було їх достоїнства⁵²). Ще цікавіше: якась служба Божа, що її ввів Клим Смолятич, була заборонена⁵³). В боротьбі князів за Київ, яка почалася після смерти Юрія Довгорукого, змінювалося становище митрополита Кліма: коли став князем син Ізяслав, Мстислав II-й, повернувся Клим Смолятич на катедру Київського митрополита. Але, під тиском інших князів, Мстислав погодився прийняти митрополитом грека Константина, який виголосив анатему Ізяславові II-му та Климові Смолятичу.

Коли Ростислав Смоленський став великим князем, він порушив справу Кліма Смолятича й вирядив посла до Царгородського патріярха з проханням реабілітації його. Тоді патріярх негайно вирядив до Києва грека Івана на митрополичу катедру, а цісар — свого посла, щоб переконати Ростислава прийняти митрополита. Цікаво, що в більшій частині літописів є пропуск, не подано слів ні посла, ні Ростислава; сказано лише про згоду князя прийняти митрополита-грека. Лише В. Татицев, який використав Якимовський літопис, пише, що Ростислав заявив послам цісаря, що погодився прийняти Івана «за честь і ласку царську, але надалі, якщо патріярх без відома нашого та нашого рішення, в противність правилам Святих Апостолів, на Русь митрополита поставить, то не тільки не прийму, але й закон поставимо вічний, щоб обирали та поставляли єпископи руські з наказу великого князя». Цей текст, який відкидали Е. Голубинський⁵⁴) та М. Грушевський⁵⁵), як непевний, приймає з довір'ям О. Лотоцький⁵⁶). На нашу думку, ці слова Татицева мають право на довір'я. В них подано чітко висловлену думку, на якій базувалися обидва випадки — 1051 та 1147 — прагнення створити автокефальну українську Церкву. В епізоді 1147 року, про який маємо більш докладні відомості, ніж про 1051 рік, важливим є

⁵²) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, т. III, стор. 265.

⁵³) С. ТОМАШВСЬКИЙ, *op. c.*, стор. 153.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. I, стор. 42-44.

⁵⁴) Е. ГОЛУБІНСКИЙ, *История русской церкви*, т. I, кн. 2, стор. 314-315.

⁵⁵) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, т. III, стор. 266-267.

⁵⁶) О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалия*, II, стор. 270-271.

відгуки обговорення прав Української Церкви обирати митрополита за участю сучасних вищих церковних ієрархів. Таким чином в спробі вибороти незалежність церкви 1147 року бачимо не підданничеську покірність волі князя, а спокійне, з повним розумінням церковного права, рішення вищих ієрархів України. В повному контакті з ними промовляв до цісарського посла й Ростислав.

Справа з утворенням незалежної національної Церкви знов затихла майже на сто літ. Лише в 1240 році Данило, зверхник Києва на ті часи, обрав на митрополита українця Кирила; він скористався із втечі митрополита грека Йосифа, який злякався татарської навали. Року 1246-го патріарх висвятив Кирила на митрополита. Проте це не було зміною принципового ставлення Візантійської патріархії до Київської Церкви. Все залишилося по-старому і після смерти Кирила року 1281 патріарх знову висвятив на митрополита грека Максима⁶⁷⁾. Обидва вони — Кирило та Максим — фактично жили не в Києві, а на Суздальщині, а року 1300 Максим остаточно перейшов до Володимира над Клязьмою⁶⁸⁾. На тому закінчується перша доба історії української церкви — Київська.

О. Лотоцький підводить підсумки цій добі, а саме:

Положення Української Церкви в перший час її існування можна означити, як положення ф а к т и ч н о ї автокефальности. Українська Церква мала свою ієрархію — з походження і тубільну, і грецьку, і болгарську і та ієрархія не визнавала над собою сторонньої ієрархічної влади. Те, що Українська Церква з 1037 до 1051 року і після 1054 до 1147 та з 1154 року й далі визнавала зверхність Царгородського патріарха, то стосунки між ними мали своєрідний характер. Зо всіх ознак підлеглости фактично була в практиці лише одна: поставлення патріархом митрополита, якого, всупереч канонам, обирали грецькі єпископи. Інші сторони (суд патріарха, апеляція на суд митрополита, участь митрополитів на Соборах грецьких) майже не існували. Не втручалися патріархи й у внутрішні справи Української Церкви. Весь час в практиці додержувалися звичаю надсилати з патріархії до митрополитів грамоти з олив'яними печатками,

67) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, т. III, стор. 267-268.

68) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *там же*, т. III, стор. 269.

як до автокефальних архієпископів, а не з восковими, як до підлеглих митрополитів.

О. Лотоцький слушно доводить своєрідність становища Української Церкви відносно Царгородської. Із самого постановлення її взаємовідносини між нею та візантійською патріархією залишалися невиразні. Жадним канонічним актом не було зафіксовано підлеглість Київської Церкви Царгородові, і ця підлеглість «держалася лише на взаємному довір'ї, силою звичаю, традицій чи обставин, себто зверхність Візантійської Церкви над Церквою Українською походила з неоправданих заборчих тенденцій та уявляла з себе безсумнівний факт узурпації; формального потвердження канонічного Status quo Української Церкви в дійсності не було⁵⁹⁾.

Фактично Українська Церква визнавала себе незалежною, окремою і поруч з авторитетом Царгородського патріарха визнавала авторитет інших патріархів — Олександрівського, Антіохійського та Єрусалимського. Актів Константинопольських патріархів, адресованих до Київської митрополії, було дуже мало. Навіть Номоканон дістала вона від Болгарської Церкви⁶⁰⁾.

Вже була мова про те, що Українській Церкві відводилося в Царгородській патріархії дуже неповажне місце серед інших церков: спочатку 60, а потім — 71⁶¹⁾. Митрополит Макарій наводить цікавий факт: в спискові митрополій, якого доставлено було в 1143 р. королеві Рожерові Сицилійському з Візантії, серед 65 митрополій — руської не згадано, хоч і зазначено, що на Русь надсилається митрополита з Царгороду⁶²⁾.

Татарська навала й переїзд митрополитів до Суздальщини та Володимира змінили хід подій. В той же час патріархи примушені були уступати зі своїх вимог, бо опанування Константинополя хрестоносцями, а далі турками позбавило їх підтримки з боку влади і вони втратили своє панівне становище⁶³⁾.

Була ще галузь церковного життя, яка свідчить про незалежність Української Церкви: це стосунки з Римом. В час охрищення Володимира та Русі не було ще формального розділен-

⁵⁹⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. 2, стор. 272-273.

⁶⁰⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. 2, стор. 274.

⁶¹⁾ Е. ГОЛУБІНСКИЙ, Історія русской церкви, т. I, кн. 2.

⁶²⁾ Митрополит МАКАРІЙ, Історія русской церкви, М. 1864, т. II, стор. 302. (Цит. за О. Лотоцьким, Автокефалія, 2, стор. 274).

⁶³⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. 2, стор. 273, 277.

ня церков на Східню та Західню й тим може бути пояснено стосунки між Володимиром та папою, які виявилися в надсилці мощів папи Климента, посольств від папи та від Володимира до папи⁶⁴), перебування в Києві Боніфація⁶⁵). Але ж в рік смерти Ярослава, в 1054 році, сталося розділення Церков, і між Царгородом та Римом лягла прірва. Проте протягом біля 200 років Українська Церква продовжувала стосунки із Західньою Церквою, і стосунки ці робилися то більш інтенсивними, то слабшали.

Так, в 1075 році, втративши Київський трон, великий князь Ізяслав I-й шукав підтримки для боротьби з братами Святославом та Всеволодом у папи Григорія VII-го. До нього їздив син Ізяслава, Ярополк. Папа видав буллу, якою визнав права в роді Ізяслава на Київський престол. Це не перешкодило Ізяславові I-му повернутися до Києва і посісти престол, а синові його Ярополкові — бути визнаним після смерти — 1087 — року святим⁶⁶). Той же Ізяслав I-й надіслав паліум на гробницю місіонера католицтва з Польщі Св. Войтеха-Адальберта⁶⁷).

Розділення церков не змінило толерантного ставлення України-Русі до католиків. Про це свідчать ті численні шлюби, які зв'язували протягом XI-XIV стол. княжі родини з представниками володарів Європи — католиків. Один із кращих знавців цього питання, Н. де Баумгартен, нараховує біля 60 таких шлюбів⁶⁸). Характерне: дружина Генриха IV-го, Адельгейда-Пракседа, — донька Всеволода, яка одружилася з ним в 1089 р., — по-

⁶⁴) И. И. МАЛЫШЕВСКИЙ, Отношения Руси к церкви римской при Владимире. («Труды Киевской Духовной Академии» 1863, т. I, стор. 143-164).

Ф. Я. ФОРТИНСКИЙ, Крещение Владимира и Руси по западным известиям, Киев 1889, стор. 29-34.

Е. ГОЛУВИНСКИЙ, *op. c.*, ч. 2, М. 1901, стор. 219-223.

⁶⁵) І. ФРАНКО, Брунон з Кверфурту, гість Володимира. Причинки до історії України-Руси. Львів 1913, стор. 111-123.

Т. КОСТРУВА, Нарис з історії України, Львів 1939, стор. 9-15.

⁶⁶) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 65, 64.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Київські мініатюри при Трійських Псалтирі. «Записки НТШ», т. IX.

ЛІТОПИС оповідав про урочистий похорон Ярополка-Петра в збудованому ним самим храмі Св. Петра в Києві: зустрічали труну князь з родиною, духовенство, митрополит Іван II, кияни. (Лаврент. Літоп., Іпатськ., Соф., Воскрес., Никонівськ.).

⁶⁷) И. ЛИННИЧЕНКО, Новооткрытое свидетельство о времени великого князя Изяслава. «Археологическія Известія», 1894, стор. 129.

⁶⁸) N. de Baumgarten, Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII s. «Orientalia Christiana», N 35, Roma, 1927.

вернулася до Києва після родинних невдач і скінчила свій вік в Києво-Печерському монастирі⁶⁹). Шлюбів з польськими королями було так багато, що папа, щоб уможливити шлюб Болеслава III-го Кривоустого із Збиславою, донькою великого князя Святополка II-го, р. 1103 відкликав виданий ним закон, який забороняв шлюби між родичами⁷⁰). Правда, іноді підносилися голоси проповідників проти шлюбів і навіть знайомства з католиками, але вони не мали успіхів, та й не могли мати, бо приклад всіх князівських родин був проти заборон, що походили головним чином від ченців-греків⁷¹).

Можна подати багато цікавих прикладів релігійної толерантності. Так, наприклад, 1119-1125 р. до Києва приходили ченці-католики з Регенсбургу — просити допомоги на будівництво храму Св. Якуба та Гертруди, і дістали щедру допомогу від князя та бояр⁷²).

Українська Церква єдина серед всіх східних церков святкувала день перенесення мощів Святителя Миколая з Мир Лікійських до Бару, не зважаючи на те, що обставини, за яких було вивезено мощі, не могли бути приемні для Східної Церкви. Року 1089 було урочисте свято перенесення мощів, в присутності папи Урбана II-го та великого числа людей. Це свято докладно описав якийсь Єфрем. Здебільшого вважають його за «митрополита Переяславського» Єфрема. Близькими роками, десь 1090-1093, це «Сказаніє» про перенесення стало відомим в Україні, а

⁶⁹) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 79.

С. РОЗАНОВ, *Евпраксія-Адельгейда*. «Изв. Ак. Наук СССР. VII Сер. гум. наук», VIII, 1929, стор. 627-646.

⁷⁰) В. Leib, *Rome, Kiev et Byzance a la fin de XI s.*, Paris 1924, стор. 167.

⁷¹) Серед цих противників дружніх стосунків з католиками був митрополит грек Георгій, автор «Стязаня з латиною»; біля 1079 р. грек Теодосій писав ще різче: «не належить хвалити чужу віру..., ні звичаїв їх триматися..., а вчення їх уникати, і... дочок не давати заміж за них, ні брати у них, не брататися, не поклонятися, не вітатися».

А. ПОПОВ, *Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латынн XI-XV ст.*, Москва, 1875.

А. ПАВЛОВ, *Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латынн*. СПб. 1878, стор. 40-58.

В. ВЛАДИМИРОВ, *Древняя русская литература киевского периода*. Київ 1900, стор. 146-148.

⁷²) В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, *Древняя торговля Киева с Регенсбургом*. ЖМНП 1888, т. 259, кн. VII, стор. 134-136.

М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, *История русского народного хозяйства*, К. 1911, стор. 108-109.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *Київ часів Володимира та Ярослава*, Прага 1944, стор. 50-51.

незабаром було написано службу на перенесення мощів та акафіст, в якому згадувалося чудеса Святителя Миколая в Мирі Лікійському, в Італії та на Русі. Свято перенесення призначено було на 9 травня⁷³).

В «Сказанні» є цікавий деталь: сказано, що перенесення мощів відбулося при Константинопольському цісарі Олексії, патріярсі Миколаї і наших руських князях — Всеволоді, великому князі Київському, та Володимирі, його сині, князі Чернігівському. Це дає можливість датувати появу «Сказанія» до 1093 року, тобто року смерти великого князя Всеволода.

В Україні-Русі шанували католицьких західніх святих, яких не визнавала Візантійська Церква: серед них були Магнус, Канут, Олаф, Албан, Беовульф⁷⁴); шанували чеських святих, яких не визнавала Візантія, як Вита, Людмилу, Вячеслава⁷⁵).

Фахівці церковного права знаходять впливи католицької церкви навіть в такій консервативній галузі, як право: в «Заповіді Св. Отець», відбився «Мерзбургський пенітенціарій», як висвітлив професор М. С. Суворов; в складному питанні про «десятину» теж можна бачити аналогію з ухвалами королівських капітуляріїв⁷⁶).

За таким ставленням керівних чинників Української Церкви не мусять викликати здивовання ті несподівані, здавалося б, вирази в різних літописах з приводу католиків в XIII стол. Так, наприклад, таку дражливу подію, як зруйнування Царгороду хрестоносцями в 1204 році, деякі літописи подають, як наслідок непослуху хрестоносцями наказів цісаря Пилипа та папи Інокентія III-го, які заборонили брати Царгород та руйнувати імперію (Синодальний, Никонівський, Новгородський). В Іпатському літописі вихваляють цісаря Фридриха Барбаросу та німецьких

⁷³) В. ВЛАДИМИРОВ, там же, стор. 147, 208.

С. ТОМАШІВСЬКИЙ, Історія церкви, стор. 142.

В. ЛЕІВ, *op. c.*, стор. 65-67.

W. АВРАНАМ, *Powstanie organizacji Kościoła Łacińskiego na Rusi*, L. 1904, стор. 28-30.

⁷⁴) А. СОВОЛЕВСКИЙ, Русские молитвы с упоминанием западных святых. Материалы и исследования в области славянской филологии. СПб., 1910.

А. СОВОЛЕВСКИЙ, Отношение древней Руси к разделению церквей. Известия Императорской Академии Наук, СПб., 1914, стор. 38.

К. ТІАНДЕР, Датско-русские исследования. СПб., 1915, стор. 173.

⁷⁵) А. СОВОЛЕВСКИЙ, *op. c.*, стор. 39.

⁷⁶) М. С. СУВОРОВ, Следы западно-католического права на памятниках русского права, Ярославль 1888, стор. 91-122.

хрестоносців: «Сії же немцы, яко мученицы святыє пролѣяша кров свою за Христа, со цари своими, о сих бо Господь Бог наш знаменія прояви: аще кто от них в брани от иноплемєнных убієни быша, и по трех днях телеса их невидимо из гроба ангелом Господним взята бываху и прочии видяше ся тосняхуться пострадать за Христа и сих бо воля Господня да сбытсья и причте яко избранному своему стаду в лик мученицький». Митрополитові-українцєві Кирилові літопис приписує такі слова, які казав нібито він, намовляючи Данила Галицького побачитись з Угорським королем: «Поїдь до нього, одне ж він християнин»⁷⁷⁾.

Так виглядає, за дослідями найкращих вчених — істориків, істориків церкви, відношення між Київською Україною-Русю та католицькою Церквою, католицькими впливами. Треба підкреслити — всі ці дослідники були православні, а деякі з них — професорами духовних академій. На завершення наводжу думку М. С. Грушевського. Підкреслюючи толерантність ідеології княжої доби, яку не могла пригнобити візантійська нетерпима тенденція, яка проповідувала ворожість до католицизму, М. С. Грушевський писав: «Суспільність заховала погляди ширші, свобідніші, толерантніші, християнніші і свободомисленні, проти котрих даремно боролася офіційна ієрархія (осуджуючи такі міркування, що, мовляв, «і ту і сю віру Бог дав»). Київська культура як матеріально, так і духово не стала простим відблиском візантійства, а зісталася дуже складною синтезою різнородних течій, доволі самостійно перероблюваних і перетравлюваних самим життям».

Те, що писав М. С. Грушевський про українську культуру можна з повним правом прикласти до найвищого вияву цієї культури — Української Церкви, яка, не зважаючи на вищих ієрархів-греків, зберігла свою внутрішню незалежність і виконала ті церковні звичаї, які пронесла майже через тисячоліття.

Роля Київських митрополитів була величезна. Митрополія ця охоплювала всю територію Київської Держави. За Володимира Святого вона мала 6 єпархій: Київську, Білгородську, Чернігівську, Володимиро-Волинську (до складу її входила Галичина — до Карпатських гір), Новгородську і Ростовську. І. Власовський припускає, що за Володимира засновано було ще дві: Турівську та Тьмутараканську (існувала до кінця XI-го стол.). Піс-

⁷⁷⁾ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Історія української літератури, т. I, стор. 65.

ля Володимира бачимо ще дві: Переяславську та Юр'євську (Юр'єв на Росі). Пізніше входять нові єпархії: Смоленська (1137-1214), Перемиська (1220 р.) і Угрівська. Таким чином перед татарською навалою єпархій було в Київській митрополії 16. Як видно з топографічного місцезнаходження єпархій, людність їх належала до українців у першу чергу (10 українських та ще напів-українська Смоленська єпархія). З українських треба відзначити, що мала порівнюючи територія Волині — Галичина — мала 4 єпархії; далі — 4 єпархії з великоросійським та не-слов'янським населенням та 2 — з білоруським (Смоленська єпархія мала людність не чисто білоруську⁷⁸). На цій обширній території влада митрополита фактично була необмежена нічим.

Функції митрополитів були складні: вони — 1. мали право утворювати єпископії; 2. висвячувати єпископів; 3. скликувати собори і головувати на них. В цих соборах повинні були брати участь єпископи; 4. викликати окремих єпископів до себе для «розсуду про святительські діла»; 5. судити єпископів як особисто так і разом з собором єпископів; 6. оподатковувати єпархії данями; 7. візитувати єпархії й керувати ними, як «верховний пастир»⁷⁹).

Митрополити в перших часах утворення митрополії брали участь в політичному життю Держави, як дорадники князів. Відомо, що митрополити скликали віча, наприклад, р. 1147, на вимогу Ізяслава II-го, митрополит Климент Смолятич скликав віче в Києві. Митрополити виступали на з'їздах князів, де укладалися договори, виступали посередниками між князями під час міжусобної боротьби князів. Так, року 1020 митрополит Миколай, разом із вдовою великого князя Всеволода, ходили делегатами від мешканців Києва до Володимира Мономаха, який підступив до Києва з військом, щоб покарати Святополка II-го за підступне порушення ухвали Любецького з'їзду. «Молимо тебе, княже, і братів твоїх, не можете погубити руської землі; якщо будете воювати між собою, то погани радітимуть і візьмуть землю вашу, яку придбали діди і батьки ваші трудами і хоробрістю». Вони переконали Володимира й він припинив воєнну погрозу. Митрополити часто виступали з «печалуванням» перед князями, прохаючи милости для винних⁸⁰).

⁷⁸) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. I, стор. 45.

⁷⁹) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, т. I, стор. 44-45.

Не викликає сумніву, що провід чужинців-митрополитів молодією церквою не міг бути таким корисним, як був би провід свого, національно близького митрополита. Не розуміючи мови, звичаїв, навіть ліпші з них були далекі для народу. Досить порівняти надхненні проповіді Іларіона митрополита, або — евенчуальні Кліма Смолятича⁸¹⁾, — зі словами митрополита-грека Никифора: «Стою серед вас безголосий і цілком безмовний», бо не розуміє мови своєї пастви. Але було й інше лихо: на прикладах деяких митрополитів-греків бачимо систематичну боротьбу владик проти національних прагнень пастви: це видно в опозиції проти канонізації національних святих, в протестах проти заміщення українцями єпископських катедр (причина конфлікту митрополита Михаїла з великим князем Всеволодом II-им). Цікава діяльність Ніфонта — єпископа Новгородського, грека, противника Кліма Смолятича: він вступив в тісний союз з Юрієм Довгоруком, ворогом Ізяслава II-го⁸²⁾.

До цього часу не з'ясовано число митрополитів не-греків за часи до татарської навали. Неясно, скільки було взагалі митрополитів, чи були в дійсності митрополити до Теофемпта, але у всякому разі це число не вище від 6 (Іван I-й; Іларіон (1051); Єфрем (1055?); Миколай (1097-1101); Климент Смолятич (1147-1154); Кирило (1249-1281)⁸³⁾.

Митрополити мали велике політичне значення в історії Русі. Дійсно, в часи міжусобної боротьби князів, в якій губилася сама ідея національної та політичної єдності Руських князівств, лише один митрополит Київський, влада якого ширилася по всій, колись єдиній, Руській державі, залишилася емблемою цієї єдності й фактично репрезентував владу, яка визнавалася й в Новгороді, і в Ростові, і в Галичі, і в Києві. З переходом до Суздальщини, а пізніше — до Москви митрополити зберегли титул «Київські», або «Київські і вся Русі». Вони перенесли на північ свою юридичну та фактичну владу, яка належала їм, яко митрополитам Київським, над всіма руськими землями. На цьому

⁸⁰⁾ Літописи, Passim.

⁸¹⁾ Проповідей Кліма Смолятича не залишилося, але про характер його творів можна скласти уявлення на підставі листа до пресвітера Томи. Др. І. ОГІЄНКО, Українська Церква, Прага 1942, т. I, стор. 108.

Митрополит ІЛАРІОН, Історія української мови, Вінніпег 1950, стор. 71.

⁸²⁾ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, Митрополит Климент Смолятич. «Віра й Культура», Вінніпег 1953, ч. 2, стор. 14, I, ст. 15.

⁸³⁾ A. Amman, Storia della Chiesa Russa, Torino 1948, стор. 594.

тлі відбувається важлива еволюція: митрополити Київські переносять її на князів північних: князі Суздальські, а далі Московські починають теж вважати себе князями «всієї Русі», якими вони не були фактично, але цей титул переходить на них від митрополитів «всея Русі»⁸⁴). Про те, яку велику роль в створенні ідеї єдиної Русі відіграла традиція митрополитів «всея Русі», свідчить те, що вона дожила до 1896 року — коронування останнього царя Росії, Миколи II-го. Перед коронуванням служать молебень Св. Петру, митрополитові Московському (офіційно-Київському), як «причиннику» (винувнику) об'єднання Русі на чолі з Москвою⁸⁵).

Оскільки Царгородський патріарх узурпував право призначати митрополитів, обраних Собором при патріархові, остільки тверда була традиція обрання єпископів із місцевих людей — спочатку Собором єпископів, а пізніше — місцевим князем і посвячення їх митрополитом⁸⁶). Ця традиція була настільки міцною, що спроби порушити її викликали негайно протест. Так, призначення єпископів-греків, яких привіз з собою митрополит Михаїл, стало приводом для гострого конфлікту між ним та великим князем Всеволодом II-им; в наслідок цього конфлікту митрополит покинув Київ в 1145 році і вже не повернувся з Візантії⁸⁷). Літопис формулював так становище: «Не достойно насакаувати на святительський чин, тільки кого Бог покличе, князь захоче та люди». Князі теж протестували, якщо митрополит прислав єпископа від себе. Всеволод III-й казав митрополитові Никифорові в 1187 році з приводу надісланого єпископа: «Не вибрали його люди землі нашої». В зв'язку з обранням єпископів громадою, за княжих часів не було практики переміщення єпископів з місця на місце⁸⁸).

Єпископи управляли єпархіями за допомогою намісників та катедральних клиросів; так називалися судово-адміністративні установи, членами яких були священники; були й світські особи — «десятинники», які збирали «десятину» данини з населення.

⁸⁴) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 281-282.

⁸⁵) М. ЗЫЗЫКИН, Царская власть и закон о престолонаследии в России, Софія 1924, стор. 167.

⁸⁶) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. I, стор. 70.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, ор. с., т. I, стор. 46.

⁸⁷) Див. вище.

⁸⁸) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, ор. с., т. I, стор. 46.

Характер функцій єпископів відносно єпархії нагадував митрополічї — відносно митрополії. Вони теж скликали Собори — «пастирські», переважно раз на рік, на який повинні були приїздити священики⁸⁹⁾.

4. Церква в Галицькій Державі

Прагнення мати незалежну митрополію було властиве не лише Київській Русі. В XII стол. найбільший ворог Київської держави, Андрій Боголюбський вживав заходів забезпечити для Суздальського князівства митрополита, незалежного від Київського митрополита. Спроба його зазнала невдачі: патріярх Лука Хризоверг та Собор грецьких єпископів в 1160 році відхилили прохання князя Андрія Боголюбського. Єдине, чого добився князь, було посвячення патріярхом на єпископа його кандидата, Федора. Акт цей викликав страшне обурення з боку Київського митрополита — грека Федора. Цілком логічна, далекойдуча спроба Суздальського князя відділити церкву від Київської митрополії, викликала тільки вороже ставлення серед князів, серед духовенства. Можливо, в зв'язку з тим стало рішення Андрія знищити державний осередок, який перешкоджав йому творити власний осередок: року 1169 зруйнував він Київ; два дні суздальці грабували Київські святині, монастирі, церкви. Збрали ікони, ризи, сосуди...⁹⁰⁾. Татарська навала допомогла творінню Суздальсько-Московського церковного осередку: митрополити Київські перейшли до Володимира (Кирил 1249-1281; Максим — 1283-1305). Формально митрополія вважалася Київською і митрополити, перебуваючи в Суздальщині, іменувалися митрополитами Київськими. В Києві залишався весь апарат митрополії. Митрополит Максим в 1300 році оселився у Володимирі «со всем своим життям», каже літопис. Фактичне перенесення побуту митрополитів до Володимира на Клязьмі формально затвердив Царгородський патріярх року 1354⁹¹⁾.

Перенесення митрополії з Києва спочатку до Володимира, а потім до Москви поставило питання про звільнення Українських земель з-під юрисдикції Суздальського митрополита. Перший

⁸⁹⁾ І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с., т. I, стор. 46.*

⁹⁰⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія, т. II, стор. 279-280.*

⁹¹⁾ Е. ГОЛУВИНСКИЙ, *История русской церкви, т. I, ч. I, стор. 442-443. О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 285.*

крок в цьому напрямі зробили князі Галицькі, яким, як володарям незалежного князівства, не бажаною була підлеглість Церкві їх земель митрополитам, які перебували в межах земель найбільших противників їх. На початку XIV стол. Галичина дістала власну митрополію. В одному з Царгородських каталогів архиєрейських кафедр, зложеному на переломі XIII- XIV стол., написано: «Галичину, що була єпископією Русі, підвищив до митрополії імператор Кир Андронік Палеолог за святішого патріярха Кир Афанасія р. 6811» (1303). В каталозі митрополій, підпорядкованих Царгородському патріярхові, Галицька митрополія зайняла 81 місце. До складу її ввійшли епархії: Галицька, Володимирська, Перемиська, Луцька, Турівська і Холмська⁹²). Першими митрополитами були: Ніфонт, Петро, Гавриїл та Федір⁹³).

Поява Галицької митрополії бентежила князя Суздальського, а пізніше — Московського. Коли князь Галицький Юрій Левович, після смерти митрополита Ніфонта, надіслав до Царгороду свого кандидата на митрополита — Петра — з проханням висвятити його, патріярх висвятив його на кафедрі Київській, а не Галицьку; можливо, що тут виявився вплив Москви, для якої був не бажаний окремий митрополит в князівстві політичного противника⁹⁴). На ділі виявилось, що митрополит Петро пішов стежкою митрополита Кирила: цілком віддався інтересам півночі й протягом 18 років (1308-1326) служив Московському князівству й багато сприяв зміцненню його. За його життя митрополічний осідок твердо переноситься до Москви⁹⁵).

Після митрополита Гавриїла посів Галицьку митрополічу кафедру Федір. Поява його викликала спротив з боку Москви. Московський князь Симеон та митрополит Теогност добилися, що новий патріярх Царгородський скасував попередню постанову про Галицьку митрополію, яку назвав «нісенітницею». Е. Е. Голубинський ставив це в безпосередній зв'язок з великими сумами, які Московський князь надіслав року 1347 на відновлення Собору Св. Софії. Про цей зв'язок писав він так: «Невідомо, чи

⁹²) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 286.

⁹³) А. АММАН називає ще двох митрополитів: Олексія — 1141 р. та Косму — 1156 р. Storia della Chiesa Russa, Torino 1948, стор. 595.

⁹⁴) Е. ГОЛУБИНСКИЙ, История русской церкви, т. II, I, стор. 97.

⁹⁵) М. ЗЫЗЫКИН, *op. c.*, стор. 67.

ці гроші були знаком подяки за це закриття (митрополії), чи закриття її було на знак подяки за них⁹⁶⁾.

Року 1366 Галичина перейшла під владу Польщі. Король Казимир не захотів, щоб його піддані православні були залежні від митрополита ворожої йому Московської держави й звернувся р. 1370-го до Царгородського патріярха з вимогою поновити Галицьку митрополію й висвятити для неї митрополита; він подав і кандидата — Антонія, одного з українських єпископів. В проханні про висвяту його Казимир писав, що просить про це, «щоб не щез та не зруйнований був закон руський». Король рішуче заявив, що Галичина має право на окремого митрополита і загрожував, в разі відмови патріярха, христити підданих в латинство. В наслідок домагань короля Царгородський патріярх висвятив Антонія на митрополита Галицького; митрополії Галицькій було підпорядковано єпископії: Холмську, Перемиську, Турівську, Володимирську. Окрема Галицька митрополія існувала до початку XV-го століття⁹⁷ — до смерти митрополита Івана, дець після 1404 року. Тоді почалася боротьба, змінювалися митрополити Київські (власне Московські), Литовські, знову Московські⁹⁸⁾.

Коротка історія Галицької митрополії, не зважаючи на нетривкість цієї митрополії, має велике значення. Поперше — за цієї доби, бодай у політичних та церковних діячів, точно ствердилася думка, що церква одної держави не повинна підлягати церковному прововоді іншої держави. На цьому настоювали князі Галицькі. Це ясно розумів король польський Казимир, хоч в його інтересах, як католика, було б замінити Православну Церкву Католицькою. Подруге — за цю добу зменшується в Україні влада Царгородського патріярха й падає його авторитет. Ілюстрацією цього служить історія митрополита Івана.

Коли обраний на митрополита Іван, єпископ Луцький, приїхав до Царгороду, щоб дістати потвердження на митрополію, патріярх, не бажаючи дратувати польського короля, не скасував митрополії, але не давав і потвердження. Приводом для цього була скарга єпископа Володимирського на Івана й патріярх радив йому почекати приїзду єпископа Володимирського. Але Іван

⁹⁶⁾ Е. ГОЛУБІНСКИЙ, Історія русской церкви, т. II, ч. I, стор. 162.

⁹⁷⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 288, 290.

⁹⁸⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 291.

не побажав чекати й виїхав додому. Тоді патріярх викляв його, але Іван не звернув уваги на викляття і залишався на кафедрі митрополита. Не звертав він уваги й на притягнення його до суду московським митрополитом Киприяном. «Галич дав мені король (Ягайло), — писав він, — володар і правитель тої землі». Так і залишився він митрополитом до смерти (десь після 1404 року).

Всю цю епопею Е. Голубинський називає «неймовірно нахабним вчинком»⁹⁹). Але вона має інше значення: вона свідчить, як падав авторитет патріярха Царгородського, і як зростало почуття незалежності у представників Української Церкви¹⁰⁰).

⁹⁹) Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *ор. с.*, т. II, стор. 343.

¹⁰⁰) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. V, стор. 394-397.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 290-291.

III. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ЛИТОВСЬКО-РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

1. Поступове зміцнення фактичної автокефалії

Після того, як до складу Литовського князівства ввійшли білоруські та українські землі, які дали біля 9/10 території цілого великого князівства Литовського, українсько-білоруська культура запанувала серед литовського населення. Найхарактернішою ознакою «руськості» українського елемента стала Церква, яка відділяла українців від чужовірних та чужонаціональних елементів. Віра стала національним гаслом, на яке найбільш реагували широкі маси населення. Зокрема питання віри та власної церкви набуло значення після того, як в Литовсько-Руському князівстві посилилася католицька пропаганда. «В постійному напруженні своєї енергії викохала собі наша церква свідомість основ своєї віри, свого права, високо розвинула церковно-громадську самодіяльність і все це за нормальних умов життя, що мали наступити, обіцяло їй найбільший поступ внутрішнього її розвитку»¹⁰¹).

До цього треба додати прагнення володарів Литовсько-Руського великого князівства мати в їх незалежній державі Церкву, незалежну від церковного осередку, що перебував в межах їх політичних противників і здебільшого був ревним помічником в політичній боротьбі цього противника. Ці умови природно складали ґрунт для створення автокефальної Церкви.

До всіх цих причин треба додати ще політику та тактику Царгородських патріархів. Їх ставлення до Української Церкви розходилося з теорією, яку давали канони, що визнавали за кожним народом право мати свого церковного голову та окрему церкву, яка в канонічній термінології називається автокефалією. На практиці, не кажучи вже про противне канонам призначен-

¹⁰¹) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Українські джерела церковного права, Варшава 1937, стор. 4-5.

ня митрополитів, Царгородські патріярхи вперто вважали всю людність Східньої Європи за єдиний народ й не визнавали права окремих вже оформлених національно держав на власні митрополії. Так було в середині XII-го стол. з законними вимогами Андрея Боголюбського. Треба відзначити, що патріярхи виявляли брак однастайности: не співчуваючи засадничо творенню окремих митрополій — Київської, Галицької, Литовсько-Руської — вони на практиці то схилялися на вимоги володарів, то відмовляли, у висвяченні митрополитів для тих катедр, які вже існували, як то було з Галицькою. Наслідком такої непевної політики патріярхів було зростання негативного ставлення до них і прагнення влаштувати справи Церкви без їх участі¹⁰²⁾. Таким чином, патріярхи, ведучи боротьбу зі збільшенням митрополій, своєю політикою сприяли ще поглибленню прагнень до автокефалії.

Перша згадка про Литовську митрополію датується першою чвертю XIV-го стол. В каталозі архиерейських катедр, складеному за імператора Андроніка II-го Старшого (1282-1327), зауважено, що Литва, належавши перед тим до митрополії Великої Росії, стала окремою митрополією за часів імператора Андроніка та патріярха Івана Глики (1316-1320). В діяннях патріяршого Собору 1317 р. є запис про присутність Литовського митрополита¹⁰³⁾. Тоді як Е. Голубінський вважав, що Литовська митрополія охоплювала Галичину й була продовженням припиненої за висвятою Петра на митрополита Київського Галицької митрополії, — інші дослідники, як О. Павлов, М. Грушевський, О. Лотоцький, — вважали, що то були дві цілком незалежні митрополії (Галичина в цей час не була в литовському володінні)¹⁰⁴⁾.

Невідомо, хто саме був першим Литовським митрополитом. Відоме лише ім'я Теофіля, який брав участь в патріяршому Соборі року 1329-го в Царгороді. Після його смерті митрополит Київський (властиво — Московський), Теогност добився знесення цієї митрополії — «задля малого числа християн і через близькість їх до Русі, так що руський митрополит легко може ними

¹⁰²⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 292-293.

¹⁰³⁾ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, т. III, стор. 274.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. I, стор. 108.

¹⁰⁴⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 294.

правити»¹⁰⁵). Таким чином митрополит Теогност добився ліквідації двох митрополій — Литовської (1330) та Галицької (1347).

Проте цей тріумф Теогноста був нетривкий і в митрополію «всея Руси» не вдалося укласти Литовсько-Руські землі. Ще за його життя до Царгороду приїхав в 1352 році якийсь Теодорит і домагався посвяти на митрополита. Візантійські джерела, можливо, свідомо, затемнюють цю справу і залишається невідомим, на яку митрополію претендував він, хто висував його. Він не дістав посвячення в Царгороді й звернувся до патріарха Тернівського, в Болгарії, де його було висвячено, і приїхав до Києва. Тут його прийняли як митрополита. Патріарх Царгородський Каліст I-й надіслав грамоту, якою забороняв визнавати його за митрополита, але, не зважаючи на неї, Теодорит протягом кількох років залишився митрополитом, і навіть єпископ Новгородський признавав його¹⁰⁶).

Року 1354-го в Царгороді, по смерті митрополита Теогноста, виступили два кандидати на митрополита: Олексій, якого висував князь Московський Семен Гордий, і Роман кандидат Ольгерда, великого князя Литовського. Патріарх висвятив Олексія на митрополита «Київського і всея Русі», а Романа — на митрополита Литовського: йому було дано єпархії — Полоцьку, Турівську — з катедрою в Новгородку, а пізніше додано єпархії «Малої Русі» Волинську та Галицьку. Згодом приєднав Брянсько-Чернігівську єпархію. Року 1356-го обидва митрополити вдалися знову до патріарха в справі розмежування їх компетенцій, і патріарх потвердив, що Олексій залишається митрополитом Київським і всея Русі, а Роман — Литви та Маля Русі. Це так було обурило Романа, що він виїхав, не попрощавшись з патріархом й не прийняв постанови (це вже другий випадок неприймання постанов патріарха). Року 1361-го він помер¹⁰⁷).

Протягом 15-ти років тривало невиразне становище: митрополитом Київським залишався Олексій, але офіційно катедру було перенесено до Москви, чим завдано тяжкий удар Києву.

¹⁰⁵) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. cit.*, т. III, стор. 274.

¹⁰⁶) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. cit.*, т. V, стор. 386-387.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 295.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. cit.*, т. I, стор. 108-109.

В. ГРИШКО, *З історії титулатури Київських митрополитів. «Віра і Знання»*, т. I, Нью-Йорк 1954, стор. 74-76.

¹⁰⁷) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. cit.*, т. V, стор. 387-390.

Цього не міг не розуміти великий князь Литовський Ольгерд. До цього приєднувалися персональні причини: легше було миритися з митрополитами-греками, однаково чужинцями в Києві та Москві. Але Олексій, хоч і чернігівського походження, був вихований в Москві. Він ревно служив інтересам Московського князівства, і це робило його ще більш не бажаним митрополитом для Ольгерда. Коли року 1358 митрополит Олексій приїхав до Литви, яко митрополит «всея Руси», Ольгерд заарештував його, загрожував смертю й той випадково врятувався — втік з в'язниці до Москви. Навпаки, митрополит «Київський і всея Руси» Роман в 1360 році зробив візитацію до Твері та інших міст Великої Росії і там радо приймали його¹⁰⁸).

Коли, після смерти митрополита Романа митрополит Олексій став фактично єдиним митрополитом, Ольгерд скаржився на його неухважність до Києва та Литви й вимагав від патріярха призначення іншого на Литву, Київ, Малу Русь, Смоленськ, Твер, Новосиль, Нижній Новгород¹⁰⁹. У відповідь на це прохання патріярх надіслав з дорученням помирити Ольгерда з митрополитом Олексієм свого апокрисіярія, болгарина Кипріяна. Справа прийняла несподіваний напрямок: Кипріян зібрав грамоти від Литовських князів, в яких вони вимагали призначити Кипріяна митрополитом на Литву, загрожуючи в разі відмовлення, перейти на католицтво. Патріярх в 1376 р. поставив його митрополитом всіх православних в трьох державах — Литовській, Польській та Московській, при чому катедру Московську мав він посісти ще за життя Олексія. Але в Москві його не прийняли й Олексій, не зважаючи на ухвалу патріярха, залишався митрополитом до смерті (1378 р.). Тим часом Кипріян перебував у Києві до 1389 року, коли його було визнано й в Литві, і в Москві; після того перебував переважно в Москві. Приклад з Кипріяном знову показав, що не можна чекати, щоб митрополит «всея Руси» правив Москвою з Києва¹¹⁰).

Року 1407 Царгородський патріярх висвятив на митрополита Київського і всея Руси грека Фотія, не звертаючи уваги на кан-

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 296.

¹⁰⁸) В. ГРИШКО, *ор. с.*, стор. 75-76.

¹⁰⁹) Е. ГОЛУБІНСКИЙ, *ор. с.*, т. II, пол. I, стор. 210.

¹¹⁰) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 299.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. I, стор. 110-111.

дидата великого князя Литовського Вітовта. Вітовт згодився визнати його митрополитом православних українсько-білоруських епархій за умовою, що він буде мешкати в Києві. Фотій дав згоду, але оселився в Москві. За 5 років він був в Україні двічі і кожного разу вивозив до Москви з Києва коштовні речі. Це викликало протест з боку Собору єпископів, які скаржилися Вітовтові, що «Фотій... не хоче правити люди Божі,... но точію прибутки збирає». До Фотія вони звернулися з грамотою: «бувшему до сього часу митрополитові Київському Фотієві, ми, єпископи, пишемо по благодати Св. Духа». Повідомляючи його про те, що вони мають обвинувальний матеріял проти нього, за його негідні санові вчинки, але, не бажаючи соромити його, твердо заявляють, що «не визнаємо тебе за єпископа і це наше конечно до тебе слово». На Соборі були єпископи, ігумени, священники, князі та бояри Литовські.

Князь Вітовт звернувся до патріярха зі скаргою на Фотія, але не знайшов підтримки. Тоді він наказав ув'язнити Фотія, коли він приїде в Україну й забрати в нього коштовні речі.

Року 1415-го Вітовт наказав скликати у Новоградку Собор для обрання митрополита. Собор обрав ігумена Дечанського монастиря, Григорія Цамблака, племінника митрополита Кипріяна, болгарина. На прохання Собору висвятити його, патріярх відмовив, а на Григорія наклав анатему і позбавив ієрархічної гідности. Тоді Собор звернувся до патріярха з проханням поставити митрополита за власним обранням; патріярх навіть не відповів. Вітовт наказав, почекавши кілька місяців відповіді, знов скликати Собор, на який з'їхалися єпископи — Полоцький, Смоленський, Турівський, Чернігівський, Луцький, Володимирський (Волинський), Холмський, Перемиський, князі, бояри з українських та білоруських земель Литви, Польщі, з Новгородка. Собор поставив на митрополита Григорія Цамблака. В Окружній Грамоті Собор повідомив про обрання митрополита і покликуювався на прецеденти — обрання Іларіона, Кліма Смолятича, на практику Сербії та Болгарії. Собор писав, що «благодаттю Св. Духа поставили Григорія на митрополита», на підста-

111) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Українські джерела, стор. 111.

ві правил Апостольських, що 2-3 єпископи можуть рукополагати митрополита»¹¹²).

В соборній єпископській грамоті, яку видано було 15 листопада 1415-го року, говориться, що «цих всіх (перелічено учасників Собору) радою і волею і нашим обранням і хотінням, зібравшись в Новім граді Литовським, в Св. Церкві Пречистої Богородиці, по благодаті, даній нам від Святого Духа, поставили митрополитом Святої нашої Церкви Київської і всея Руси, іменем Григорія».

Ясно, що єпископам належало обрання і ієрархічне поставлення Григорія після того, як інші учасники Собору, духовні і світські, дали свою «раду і волю», тобто рекомендували його як кандидата на митрополита. Грамота ще стверджує почитання патріярха Царгородського, але рішуче засуджує беззаконне втручання в церковні діла візантійських цісарів¹¹³).

Григорій Цамблак пішов шляхом незалежності від Візантії. Року 1418 він урочисто на чолі великої депутації поїхав до Константи, де засідав Вселенський Собор. Там виголосив він промову, якою вітав папу й висловлював побажання об'єднання церков під його проводом та скликання для цього Вселенського Собору. Року 1419 чи 1420 він помер¹¹⁴).

Після смерті Григорія Цамблака знову об'єдналися обидві митрополії під проводом митрополита Фотія. Його визнав митрополитом Литовським Вітовт, який шукав підтримки Москви в справі коронування.

Всі події 1414-1415 років мають велике значення для історії Української Церкви. В них ясно й чітко виявилися погляди української та литовської громадськості на права й традиції Православної Церкви: покликуючись на прецеденти, ця громадськість вимагала поставлення обраного нею митрополита; в єпископській грамоті виразно розмежовані права мирян, які рекомундують кандидата, і єпископів, які мають право поставити його. Не зважаючи на різні практичні перешкоди, епізод цей

¹¹²) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. V, стор. 401-402.

Др. І. ОГІЄНКО, *Українська Церква*, т. II, Прага 1942, стор. 22- 23.

О. ЛОГОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 300-302.

О. ЛОГОЦЬКИЙ, *Українські джерела*, стор. 112.

¹¹³) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. I, стор. 112-114.

¹¹⁴) М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. V, стор. 401-403.

залишитися надалі переконливим прецедентом того, як повинно бути переведене поставлення митрополита.

Після короткого перебування митрополита Гарасима (1431-1435 рр.), кандидата князя Свидригайла, знову Царгородський патріарх висвятив грека — Исидора — на митрополита Київського з перебуванням у Москві. В Москві зустріли його неприхильно, а коли він після участі на Флорентійському Соборі повернувся до Москви вже з'єдиненим, його ув'язнили й з великим трудом пощастило йому втекти до Риму, в 1441 році. Не зважаючи на це, до 1458 року він зберігав титул митрополита Київського¹¹⁵). Тоді в Москві, в 1448 році, без згоди патріарха, без посвяти його, поставлено було митрополитом Іону (1448-1461). Він був останній з митрополитів, що перебували в Москві, але мали титул «митрополит Київський та всея Руси»; наступники його іменувалися: «митрополит Московський та всея Руси». Так стався розподіл митрополії на дві частини: власне Київську (та Литовську) та Московську. До Київської митрополії належали землі з українським та білоруським населенням, до Московської — великоруське та автохтонне-фінське.

Розподіл цей затверджено було остаточно в 1458 році, коли, після зречення Исидора, патріарх Царгородський, Григорій Мамма, що прийняв унію та перебував у Римі, висвятив на митрополита Київського Григорія Болгарина, учня Исидора. До Київської митрополії долучено було православні землі Литви та Польщі. Літопис так описує цю подію: «Оттоль розделися митрополія: король сего прія Григорія, а князь Великий не восхоче: и оттоле створиша ся два митрополита в Руси, един на Москве, а вторый в Києве»¹¹⁶).

Цей факт розділення митрополії на дві частини був дуже корисним для Української Церкви: вона позбулася нарешті митрополитів, які носили титул «Київських», але діяли в інтересах Москви¹¹⁷).

Справа митрополита Григорія Болгарина викликала велику літературу. Не вважаючи на те, що папа в своїй грамоті наказу-

¹¹⁵) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, т. V, стор. 406.

¹¹⁶) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Київські митрополити од поділу митрополії до Берестейської унії. «Церква і Народ», 1938, ч. 24.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 304-305.

В. ГРИШКО, *op. c.*, стор. 77.

¹¹⁷) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. I, стор. 118-119.

вав Казимирові IV-му прийняти його на Київську митрополічну катедру й на те, що посвятив його на митрополита Царгородський патріарх, з'єдинений, з 1460-х років Григорій почав робити заходи перед Діонісеєм, Царгородським патріархом-православним з приводу приєднання його до православ'я та потвердження на катедрі. М. Грушевський припускав, що митрополит Григорій — «зараз по приїзді на Русь дав зрозуміти своїй пастві... наміри... визнати православного патріарха Царгородського та просити його благословення». О. Лотоцький писав ще ясніше: «Григорій проте добре зрозумів віроісповідні обставини на новому терені своєї діяльності. Літопис свідчить, що він був «мудр вельми в річах» і свій мудрий такт довів тим, що фактично нічим не виявляв ніяких унійних тенденцій»¹¹⁸).

Після смерти Григорія II-го, р. 1473, обрано було на митрополита єпископа Смоленського Мисаїла Петруча; це сталося біля 1476 р. Мабуть одночасно поставлено було в Царгороді на митрополита єпископа Тверського Спиридона, «родом Тверитина», якого прозвано було «Сатана». Коли він приїхав до Литви, вже було обрано Мисаїла. Зустрінуто було його вороже, пущено було поголоску, що поставлено його за гроші, і великий князь Казимир IV наказав його ув'язнити. Це свідчить, що князь та православне суспільство вже не мирилися з фактом призначення митрополита з Царгороду¹¹⁹).

Наступника Мисаїла, Симеона, було обрано Собором єпископів та людей всіх станів; з приводу посвячення його до Царгороду вислано було посольство і патріарх надіслав «благословенну» грамоту¹²⁰). Року 1492-го Собор єпископів, духовенства, князів і поспільства, з дозволу великого князя Казимира, а можливо в його присутності, обрав на митрополита архієпископа Полоцького Йону Гнезну. Літопис дуже хвалить його, як вченого, «мужа свята», ревного захисника віри, «противящимся закону нашому сильного возбранителя и уст таковым затыкателя». Тому,

¹¹⁸) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. V, стор. 406-409.
О. ЛОТОЦЬКИЙ, Київські митрополити од поділу митрополії до Берестейської унії. «Церква і Народ» 1938, ч. 24.

Г. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. I, стор. 131-132.

¹¹⁹) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. V, стор. 409-411.

Г. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. I, стор. 177.

¹²⁰) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, там же, стор. 411.

Г. ВЛАСОВСЬКИЙ, там же, стор. 178.

що їхати до Царгороду для посвячення було йому «невместно» — вислано було до Царгороду послів від Собору¹²¹). За таким же порядком було переведено року 1495 обрання нового митрополита, Макарія «Чорта». Також Собор надіслав послів до Царгороду по благословення патріярха. З поставленням його зв'язаний важливий коментар. Посол патріярха, який привіз благословенну грамоту, закинув єпископам, що далі не повинні вони поставляти митрополита, поки не буде благословення патріярха «хіба в крайній потребі», на що єпископи відповіли, що вони, не зрікаючись «давніх порядків Царгородської Соборної Церкви і благословення отця нашого патріярха і тільки в крайності поступили так, як поступили й братія наші єпископи за великого князя Вітовта — поставили митрополита Григорія Цамблака — як і в правилах Св. Апостолів і Отців написано: два або три єпископи нехай свобідно ставлять єпископа». Посол на це сказав: «ви поступили добре, бо в крайності й від закону муситься відступати»¹²²).

Проте, зі смертю митрополита Макарія, року 1498-го, сталася істотна зміна в поставленні митрополитів: того ж року великий князь Олександр «даде» Київську і всея Руси митрополію єпископові Смоленському Йосифу Болгариновичу. Нема натяку на обрання Собором: князь сам дає митрополію Йосифові, а року 1500-го посвячує його патріярх. Наступник Йосифа, Іона II-й, дістав катедру за протекцією великої княгині Олени. Наступник Іони, Йосиф Солтан, року 1507-го поставлений благословенням патріярха й «його великого Вселенського Собору». Так в цих випадках набуває все більше значення «благословение», а не посвячення патріярхом; відпадає й Собор, що обирає митрополита, головну роль грає призначення великим князем. Дуже важлива грамота великого князя Сигізмунда з приводу поставлення митрополитом єпископа Острозького Макарія, року 1534: «быв нам чолом владика Луцький й Острозький єпископ Макарій і просив нас, аби ми його обдарували хлібом духовним — митрополією Київською, Галицькою і всея Руси»; про це просили: «наша королева й велика княгиня Бона, воевода Виленський Ольбрахт Гаштольд і всі князі й пани грецького закона»... «бож і м. Йо-

¹²²) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *ор. с., т. V, стор. 413.*
І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с., т. I, стор. 178-179.*

сиф за свого життя відступив йому сю митрополію по своїм животі». Ця грамота надзвичайно важлива: поперше, видно, що за православного митрополита просять католики (королева Бона, Гаштольд); соборного вибору нема. З другого боку виявляється, що митрополит Йосиф за життя передав Макарієві митрополію, можливо, продав її. Митрополія взагалі трактується, як бенефіція, «хліб духовний», як «кормлення» московське¹²³). Так само розуміли сенс митрополії, коли року 1551 Сигізмунд III-й дав мечникові та скарбникові великого князівства Литовського п. Стефанові Белькевичу, світській особі, митрополію: цією грамотою ще за 5 років до смерти митрополита Макарія, Сигізмунд рувчався, що після смерти Макарія віддасть митрополію Белькевичу. Дійсно, з 1556 року, після смерти Макарія, Белькевич, вже пострижений, з іменем Сильвестра, дістав митрополію, спочатку як наречений, а незабаром вже як посвячений митрополит. Ще далі зайшли справи в 1576 р. Митрополит Іона III-й, зважаючи на свій похилий вік і неможливість виконувати обов'язки митрополита, «відступив», інакше кажучи, продав «господарському дворянинові» Іллі Кучі достоїнство архієпископа Київського та Галицького і всея Руси, залишив собі «старшинство» в тому достоїнстві в справах духовних. Король Стефан Баторій підтвердив права Кучі, а після смерти Іони III-го Ілля Куча посів катедру митрополита. Король сам звернувся до патріярха з проханням благословити Іллю на митрополита¹²⁴).

Нарешті, останній православний митрополит, який згодом прийняв унію, Михаїл Рогоза, був призначений року 1589 королем Сигізмундом, можливо по рекомендації з боку деяких православних сенаторів та шляхти; жадного Собору скликано не було¹²⁵).

Таким чином, протягом майже трьох століть, з початку XIV-го стол., постання першої митрополії в Литві, й до 1596 р. — Берестейського Собору та приєднання до унії митрополита Михайла Рогози та більшості єпископів, бачимо процес зменшення впливів Царгородського патріярха. Наведені вище факти свід-

¹²³) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, там же, т. V, стор. 415.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, там же, т. I, стор. 183.

¹²⁴) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, там же, т. V, стор. 415-417.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, т. I, стор. 184.

¹²⁵) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, там же, стор. 417.

чать, що ця влада стала номінальною, патріярхи втрачали засвоєне ними право поставляти митрополитів, а поволі навіть висвята цих митрополитів перетворилася на «благословення» їх патріярхом, яке передавали через третю особу. Проте Православна Церква протягом цього часу не виборола цілком права незалежності: вона підпала під владу великого князя, а згодом короля, які самі призначали митрополитів, навіть без погодження з православною частиною підданих, а навпаки — як то було в справі номінації митрополита Макарія — на підставі прохань католиків. Проте такі випадки були винятками й переважало обрання громадою в ширшому або вужчому складі.

2. Участь населення в церковних справах

У Великому Князівстві Литовському довгий час не було сталої традиції щодо ставлення митрополитів. Бували випадки призначення митрополитів Царгородськими патріярхами (Фотій, Ісидор, Григорій II-й, Болгаринович); інших обирали Собор чи уряд — це не завжди ясно — і висвячувалися патріярхом (Роман, Антоній, Герасим). Але поруч з тим бували випадки, коли обраних митрополитів не посвячували й не затверджували в Царгороді (Григорій Цамблак).

Щодалі — все більше вкорінюється «подавання» королями (на яке перетворюється право патронату) митрополій: за ціле століття до Берестейської унії було 10 митрополитів, які дістали митрополії від королів, починаючи від митрополита Йосифа Болгариновича. Не зважаючи на неканонічність таких «подавань», вони існували й ширилися й на єпископів, при чому єпископські катедри досить часто діставали особи, які не приймали священства. Єпископи торгували своїми катедрами, давали на відкуп маєтності єпархіяльні, монастирі¹²⁶).

Серед населення зростали почуття протесту, прагнення піднести Церкву на належний їй високий рівень. Для цього вживалися різні способи. Під тиском таких обставин, перед лицем зростаючої католицької пропаганди, під владою ворожих пред-

¹²⁶) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, т. V, стор. 417.

ставників влади — поляків католиків — православне населення, більше ніж за часів Княжої доби, шанувало свою Церкву¹²⁷).

З другого боку відсутність зовнішньої конфесіональної опіки, хоч і відбивалася уємно на правному й матеріальному становищі Православної Церкви, викликала здорову реакцію народної волі, розбуджувала самодіяльні сили нашої церковної громади та доводила її до свідомости, що лише власними силами можна й основу та саме право віри оборонити й розвинути внутрішнє життя Церкви¹²⁸).

Одною з головних форм участі населення в справах Церкви були Церковні Собори. На Елекційних обирали митрополитів. Брала участь в них духовенство, князі, міщани; в одних було ширше репрезентовано різні стани, на других — вужче. Коли в XVI стол. обрання митрополитів фактично замінило «подавання» й Елекційні Собори майже не скликалися, виступають Собори Обласні для обговорення справ церковних. Першим Обласним Собором був Віленський року 1508, скликаний митрополитом Йосифом II-м Солтаном, одним із кращих митрополитів цієї доби. Крім митрополита, в Соборі брали участь всі єпископи митрополії, 7 архимандритів, 6 ігуменів, 7 протопопів, чесні священники; мирян не згадується. Собор обмірковував справи патронату, надання церковних посад світськими правителями, нормував відносини між церковною владою та світською. У випадках, коли митрополит не погодився підтримати вимоги Собору, його може бути звільнено Собором. Так, на початку XVI-го стол. соборно, в повній згоді з церковним законодавством Православної Церкви, Віленський Собор виступив на захист Української Православної Церкви. Постанови його не набули реальної сили: тяжко було боротися із зловживаннями, коли робив їх сам король та вищі сановники. Але для історії Церкви він має велике значення, бо свідчить про те, на якому високому рівні релігійної свідомости стояло духовенство XVI-го стол. Собори відбувалися й далі: в Соборі 1540 року в Новогрудку брали участь, крім митрополита та єпископів, князь Омелькович-Слуцький, пан Ходкевич, пан Горностай і ще одна знатна особа¹²⁹). В Соборі 1590 ро-

¹²⁷) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. I, стор. 183-193.

¹²⁸) О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Українські джерела*, стор. 3-4.

¹²⁹) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. II, стор. 198-200.

ку брали участь «многі заціні світського стану»¹³⁰⁾. В Соборах 80-х років брав участь Царгородський патріарх Єремія II-й. Собор 1590 року ухвалив щорічно скликати Обласні Собори; дуже важливе: на Соборі 1591 року було ухвалено, що навіть рішення судових справ патріархом не дійсне без соборного розгляду тих справ; в постановах Собору проходить ідея вищости Обласного Собору, як органу влади в помісній Церкві¹³¹⁾.

Центральне значення в історії церковного права мають Берестейські Собори 1596-го року, які поділили Українську Церкву на дві частини. Собор 1596-го року перевищує всі попередні численністю учасників. З православного боку брали участь: два патріярші екзархи — Царгородського патріярха Никифор, Олександрійського Кирил Лукарис; два єпископи — Гедєон Балабан та Михайло Копистенський; дев'ять архимандритів; понад сто священників; із світських: Константин Острозький, воевода Київський з сином Олександром, воеводою Волинським; каштелян Новгородський Олександр Полубенський; стольник Волинський Андрей Боговитин; суддя земський Луцький Чаплин; суддя гродський Володимирський Павлович; депутати від шляхетства різних місць України, багато шляхти без мандатів, депутати від міщанства. З католицької сторони були: митрополит Михайло Рогоза, єпископи: Іпатій Потій, Кирило Терлецький, Герман, Іона Гоголь, Діонисій Збіруйський, архимандрити, троє послів від папи, послы від короля, багато інших осіб.

В актах Собору та полемічній літературі ставилось питання про канонічність Собору: православна сторона доводила не канонічність католицької частини тим, що акт з'єдинення був зроблений без участі світської сторони православної громади.

«Цим аргументом констатовалося правні основи соборного устрою Української Церкви, який стало розвинувся й установився в Церкві Українській, як одна з важливіших підвалин її внутрішнього та зовнішнього життя. Стародавні соборні традиції християнської Церкви знайшли ґрунт для себе в народоправному вічевому укладі староруського життя й опісля піддержані були конституційними засадами та звичаями Річи Посполитої;

¹³⁰⁾ Там же, стор. 204.

¹³¹⁾ Там же, стор. 206.

врешті участь у церковних справах цілої церковної громади, як духовенства, так і світської суспільности, стала не лише практикою, церковним звичаєм, але й традиційним законом української церкви, що не раз знайшов собі визнання з боку східних патріархів, які звичайно підкреслювали слухність і навіть необхідність такої риси устрою Української Церкви (напр. у патріярших грамотах, адресованих до братств та до окремих світських діячів церковних)¹³²⁾.

Католицька частина Берестейського Собору стояла на протилежних засадах: «відкидали правність церковно-громадського устрою Української Церкви, стоячи на тому, що справи церковні покликана вирішати виключно церковна ієрархія та що справу унії мали право вирішувати тільки єпископи, за іншими ж церковно-громадськими елементами Собору такого права не визнавалося»¹³³⁾.

Справа унії на довгий час розбурхала церковне життя України, викликала гостру боротьбу, яка часом набувала форми ексцесів з обох боків. Викликала вона палку полеміку, в якій виступали з обох таборів талановиті богослови та публіцисти. В цій полеміці затверджувалися ті засади, які було вироблено в Українській Церкві. Так, ідея соборности була твердо засвоєна й стала необхідною засадою Церкви. Шириться соборний рух, широкі кола вірних беруть активну участь в церковному житті.¹³⁴⁾

Другим яскравим виявом ставлення широких мас православного населення до церкви були братства. Спочатку повстали вони зі скромними завданнями — допомагати церкві матеріально, дбати про забезпечення всім потрібним для відправ Богослужб і т. п. Такими вони були ще за княжих часів. В XVI стол. набувають братства відмінного характеру: в зв'язку з посиленням наступу католицької пропаганди, братства беруть на себе захист Православної Церкви в широкому розумінні: вони дбають про піднесення релігійної свідомости своїх членів, організують школи для навчання дітей в православному дусі, шпиталі для хворих, організують громадське церковно-релігійне життя. Братства мали переважно міський характер і члени їх належали до

¹³²⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. I, стор. 40-42.

¹³³⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. I, стор. 42.

¹³⁴⁾ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Культурно-національний рух на Україні XVI-XVII, стол. Вид. II, Львів 1919, стор. 106-116.

міщанства. Звертають увагу братства на занепад церковного життя, низький рівень освіти духовенства, на його неморальне життя¹³⁵). Патріярхи — Антіохійський Іоаким та Царгородський Єремія II-й поставилися уважно до братств й дали права ставропігії — незалежності від місцевих владик і підлеглості лише Царгородському патріярхові. Першим отримало ставропігію Львівське Братство. Патріярхи надали братствам право контролю над життям і діяльністю владик. Не зважаючи на деякі хиби, в цілому діяльність братств принесла, безперечно, велику допомогу церкві; зокрема значна була ця допомога під час боротьби з унією, коли більша частина владик прийняла унію. Разом з тим братства показали, як близька й дорога була для населення Українська Церква¹³⁶).

3. Відновлення православної ієрархії 1620 р.

Два десятки років після Берестейського Собору були тяжким часом для Української Православної Церкви. До унії приєдналися всі єпископи, крім двох: Гедеона Балабана — Львівського та Михайла Копистенського — Перемиського. Гедеон Балабан помер на початку 1607 року, а Михайло Копистенський — на початку 1610 року. На всю Україну залишився тільки один православний єпископ — Єремія Тисаровський, якому пощастило зайняти Львівську катедру лише тому, що він обіцяв королю перейти на унію; на основі цієї обіцянки король Сигізмунд III-й видав йому привілей на Львівську катедру. Коли виявилася ця справа, король дав привілей на Перемиську катедру з'єдиненому Атанасові Крупецькому. Почалася боротьба за катедру: православні, яких була більшість, домагалися відновлення православної катедри, але без успіху.

¹³⁵) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с., т. II, стор. 209-214.*

¹³⁶) О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія, т. I, стор. 60-64.*

Д. ДОРОШЕНКО, *Православна Церква в минулому і сучасному житті України, Берлін 1940, стор. 30-31.*

Др. І. ОГІЄНКО, *Українська Церква, т. I, Прага 1942, стор. 199-213.*

І. ХОЛМСЬКИЙ, *Історія України, Мюнхен 1949, стор. 151-154.*

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, *Братства на Україні в минулому і сучасному, Мюнхен 1947.*

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с., т. II, стор. 218-222-*

В. ІВАНІС, *Церковні братства та їх значення для українського народу. «В обороні віри», Торонто, ч. I, 1955, стор. 71-100.*

Настали тяжкі часи: не було кому висвячувати священників, дияконів. Зрідка висвячували духовенство патріярхи, що проїздили через Україну, але це бувало рідко й висвячували вони людей, яких не знали¹³⁷).

Боротьбу за Православну Церкву вели, головним чином, братства. Вони складали протестації проти дій з'єдинених, виступали на сеймиках, подавали відповідні матеріали сеймовим послам, з якими вони виступали на сеймиках, постачали протиунійну літературу¹³⁸).

В початку XVII стол. виступає на захист православної віри нова сила — козацтво, яке в XVI стол. об'єдналося в міцну організацію, а військовими перемогами зробило себе міжнародньою силою, з якою рахувалися на Сході Європи. Зокрема зміцнилося воно під проводом гетьмана Петра Сагайдачного¹³⁹). В Києві в 1615 році засновується Богоявленське Братство зі школою при ньому, і козацтво вписується до нього із Сагайдачним на чолі. Взяли козаки на себе поновлення православної ієрархії.

Року 1620 на Україну приїхав патріярх Єрусалимський Теофан для збору пожертв церквам Сходу. Після попередньої згоди з гетьманом П. Сагайдачним, «за мирним і загальним і однодумним обранням та волею всієї капітули митрополії Київської і Галицької і всіх інших побожних і шляхотних мужів», які прийшли від монастирів Київських, міст Корони Польської і Велико-го Князівства Литовського і Руського»¹⁴⁰), патріярх Теофан, маючи доручення патріярха Царгородського Тимофія, в присутності його екзарха, висвятив митрополита та 5 єпископів. Цих кандидатів було обрано на Соборі. На митрополита обрано було ігумена Михайлівського монастиря в Києві — Іова Борецького; на єпископів: ієромонаха Мелетія Смотрицького, ігумена Межигірського монастиря Ісаю Копинського, архимандрита Терехтемирівського монастиря Єзекіїля-Йосифа Курцевича, ігумена Черчицького монастиря Ісаака Борисковича, чесного мужа Паїсія

¹³⁷) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, Історія Української Православної Церкви, т. II, стор. 5, 12-13.

¹³⁸) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, там же, стор. 14.

¹³⁹) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, там же, т. II, стор. 28-30.

¹⁴⁰) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 34-35.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, оп. с., т. II, стор. 33-35.

Іполитовича. В хиротоніях брали участь митрополит Софійський Неофіт і єпископ Страгонський Авраамій¹⁴¹).

Висвята митрополита та єпископів відбувалася згідно з канонічним правом і традиціями Української Церкви, себто не шляхом призначення патріярха Царгородського, а обрання їх Собором духовенства та мирян. На Соборі 1620 року були, крім патріярха Теофана, двох екзархів патріярхів Царгородського та Олександрійського, митрополита Неофіта і єпископа Авраама, представники братств, міст та повітів. Таким чином це був Елекційний Собор, як того вимагали українські традиції. Він знову відновив практику Елекційних Соборів і став зразком для інших соборів XVII стол.¹⁴¹).

Історія Української Церкви в XVII стол. розгорталася в напрямі все зростаючої незалежності її від Царгородської патріярхії. XVII століття стало добою Церковних Соборів, на яких ставилися різні питання церковного життя. Собори скликалися дуже часто; на них іноді брало участь саме духовенство, іноді — миряни та духовенство¹⁴²). Твердо з 1620 року поновлено було традицію Елекційних Соборів для обрання митрополитів та єпископів. Ця традиція була легалізована в 1632 році «Пунктами заспокоєння православних», які на Елекційному Соїмі було вироблено комісією під головуванням королевича Владислава. § 2-й визнавав, що «митрополит має висвяту від Константинопольського патріярха; цей митрополит, згідно з давніми правами і звичаями, вибирається з-посеред руської шляхти духовними і світськими горожанами Корони і Великого Князівства Литовського релігії грецької та дістає привілей від короля». § 3-ім, де перелічено єпархії, які «назавжди» залишаються за православними, стверджується, що надалі «православні виберуть собі окремого єпископа, якому тепер же, після отримання привілею від короля», даються належні резиденція та утримання з державного скарбу¹⁴³).

¹⁴¹) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 141.

¹⁴²) Собори були: 1621 р. — в Буші, Києві; 1628 — в Городку на Волині та в Києві; 1629 — Києві (2 Собори); за митрополита Петра Могили лише один — в 1640 р. в Києві.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 141-183.

¹⁴³) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 56-57.

Фактично «Пункти заспокоєння» були порушені вже на Коронаційному Сеймі 1633 року; ніхто з правно обраних та висвячених в 1620 р. владик не дістав апробати короля, навіть митрополит Ісаєя Копинський. Обрано було не Церковним Собором, а православними світськими послами на митрополита Петра Могилу, на єпископів: Луцького — Олександра Пузину, в чернецтві Атанасія, на Мстиславського — Йосифа Бобрікевича¹⁴⁴).

За 14 років правління митрополита Петра Могили собори не скликалися, крім єдиного — в році 1640. Цей Собор ствердив соборне начало Православної Української Церкви.

«З змісту грамот, якими запрошувалося прибути на собор... головніше що бачимо і що треба тут підкреслити — це глибока свідомість ідеї «соборування», як засади православного устрою Церкви, при чому в соборуванні над потребами Церкви приймають участь, бо й запрошується прийняти участь, всі члени Тіла Христового-Церкви: архиереї, духовенство і світські»¹⁴⁵).

За другу половину XVII-го стол. — 1640-1686 роки — не було більше Соборів цілої Церкви для обговорення церковних справ. Це не свідчить про занепад ідеї соборности, навпаки: відбувалися Елекційні Собори для обрання митрополитів та єпископів, бували й Єпархіальні Собори. Причини, чому не відбувалися ширші собори «по справах церковних», І. Власовський пояснює так: з одного боку перешкоджали бурхливі події Хмельниччини та Руїни, подруге — Петро Могила дав так багато Церкві, що вона могла «довго жититися здобутками Могилянської доби»¹⁴⁶).

Взагалі доба після Берестейського Собору 1596 року, коли більша частина ієрархів перейшла на унію, дала багато для зростання ідеї незалежності Церкви Української: «соборна засада й права братств стали джерелом відродження Української Церкви й відкрили в її історії нову добу, оздоблену іменами Іова Борецького, Петра Могили й інших ієрархів-просвітителів»¹⁴⁷).

¹⁴⁴) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, там же, т. II, стор. 59-60.

¹⁴⁵) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, ор. с., т. II, стор. 168.

¹⁴⁶) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, ор. с., т. II, стор. 182.

¹⁴⁷) О. ЛЕВИЦЬКИЙ, Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси. Архив Юго-Западной России, т. IV, ч. I, Київ, 1883.

Предисловіє, ст. 14. (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ, ор. с., т. II, стор. 184).
С. ГОЛУБЕВ, Київській митрополит Петр Могила и его сподвижники.
ч. I-II. Київ 1888-1898.

Такі ієрархи, як Іов Борецький, Петро Могила та інші — могли стати ієрархами тільки з відновленням Елекційних Соборів.

Поява патріархату в Москві в 1589 році стала поважною загрозою для Української Церкви, яка опинилася між двох патріархатів. Ці обставини ще більше викликали прагнення забезпечити незалежність Української Церкви. Одним із виявів того була ідея створення патріархату. Року 1624 був уже виготовлений проект заложення Київського патріархату. Одним із ініціаторів його був єпископ Мелетій Смотрицький, що тоді не поривав ще з православ'єм, а однодумцями його були — митрополит Іов Борецький та архимандрит Києво-Печерського монастиря Петро Могила. Цю ідею підтримував Петро Могила й тоді, коли став митрополитом Київським, але реалізовано її не було ¹⁴⁸).

¹⁴⁸) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 154-167.
В. ГРИШКО, *op. c.*, стор. 79.

ІV. ПІДПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ МОСКОВСЬКІЙ ПАТРІАРХІЇ

В другій половині XVII стол. Українська Православна Церква, яка з XI. стол. знаходилася офіційно в юрисдикції Царгородського патріярха, але фактично була незалежна, була підкорена Московському патріярхові: зі становища Церкви-Матері Українська Церква перейшла в юрисдикцію Церкви-Доньки, якою по суті була Московська.

Подія ця підготовлювалася низкою фактів. Під час посилення унійних заходів та утисків православного духовенства з боку католицького — серед нижчого українського духовенства почалося прагнення шукати захисту проти латино-католиків в православній Москві. До Москви переходять ченці різних монастирів, священники, навіть єпископи. Так переїхав до Москви єпископ Волинсько-Берестейський Йосиф князь Курцевич. Другий єпископ, висвячений одночасно з ним в 1620 році, Ісаак Борискович, коли його відрядив митрополит Іов Борецький до Москви просити допомоги проти польських утисків, заявив там: «У малоросіян одна тільки думка — якби поступити під государеву руку»¹⁴⁹). Симпатії до Москви виявляв митрополит Ісаєя Копинський. Він звертався до патріярха Філарета, як до «Всесвятішого і Преблагеннішого милостю Божою Преосвященного Патріярха Великої і Малої Росії і до послідніх великого океану»¹⁵⁰). Так утиски з боку Польщі штовхали українців шукати захисту в єдиновірній Москві. Треба сказати, що потягнення до Москви здебільшого властиве було для нижчих кадрів духовенства, а вище ставилося до Москви з застереженням, або негативно.

З самого початку повстання Хмельницького українське православне духовенство взяло в ньому активну участь: священники казали проповіді, служили молебні після перемог, тощо. Черни-

¹⁴⁹) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. I, стор. 24-26.

¹⁵⁰) В. ЕЙНГОРН, О сношеніях малороссійскаго духовенства с московским правительством в царствованіе Алексея Михайловича. «Чтенія в Московском Обществе исторіи и древностей россійских». М. 1890-1899, стор. 1074. (Цит. за І. ВЛАСОВСЬКИМ, ор. с., т. II, стор. 297).

ці Київських жіночих монастирів виготовили гаптований прапор і вручили його полковникові Д. Нечаєві¹⁵¹). Митрополит Сильвестр Косів та духовенство радо, урочисто вітали Хмельницького в Києві 24 грудня 1648 року, після повороту його з військом з-під Замостя¹⁵²). В. Липинський слушно відзначав величезне значення для успішності чину Хмельницького моральної підтримки з боку духовенства: «оцей владою духовною створений, моральний авторитет матеріально-сильної державної влади, оця відроджена маєстатичність України остаточно прихилила до неї найкультурніші й політично та національно найцінніші елементи»¹⁵³).

Звільнення України з-під Польщі, природно, зустріло співчуття східних патріархів; в день в'їзду Б. Хмельницького до Києва, як переможця Польщі, 24 грудня 1648 року, там був патріарх Єрусалимський Паїсій, який вітав його, як «князя Русі»¹⁵⁴); початок війни з Польщею благословив Царгородський патріарх; в Україні гостювали митрополити Назаретський та Коринтський, який забитий був під час битви під Берестечком¹⁵⁵).

Проте українське духовенство поставилося цілком негативно проти Переяславської угоди¹⁵⁶). Коли 14 січня 1654 року московські послы прибули до Києва, духовенство змушене було зустріти їх, але митрополит Сильвестр Косів «од жалю обумірав, і все бившее з ним духовенство за слезами світа не виділи», — так свідчив священик-самовидець. На запитання боярина Бутурліна, чому митрополит не звертався до царя «коли гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке... просили прийняти їх під свою високу руку?» Косів спокійно відповів: «мені невідоме листування між гетьманом та государем»¹⁵⁷).

¹⁵¹) В. ЛИПИНСЬКИЙ, Україна на переломі, Київ-Відень 1920, стор. 112-113.

¹⁵²) Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за Богдана Хмельницького, Вінніпег 1956, стор. 20, 138.

¹⁵³) В. ЛИПИНСЬКИЙ, Релігія й Церква в історії України, Філядельфія 1925, стор. 70-71.

¹⁵⁴) Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за Богдана Хмельницького, стор. 40.

¹⁵⁵) Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква стор. 41-44.

¹⁵⁶) Зокрема палко виступав проти об'єднання з Московією Черкаський протопоп Федір Гурський. Н. МАРКЕВИЧ, Історія Малороссії, т. I, стор. 257. Архів Юго-Западної Россії, ч. I, т. V, стор. 39-40. Передмова. (За Др. І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, Прага 1942, стор. 34-35).

¹⁵⁷) Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за Богдана Хмельницького, стор. 30, 163.

Др. І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 36-37.

Митрополит та вище духовенство рішуче відмовилися присягати цареві, не зважаючи на прохання та загрози з боку московських послів: «Волять померти, аніж присягнути цареві» — заявляло духовенство¹⁵⁸). Єдине, чого досягли послі, був дозвіл митрополита присягнути митрополичим людям: шляхті, козакам, слугам митрополита¹⁵⁹). Духovenство боялося, що присяга цареві може потягнути зміну юрисдикції — заміну номінальної підлеглості Царгородському патріярхові реальною та страшною — Московському. Було ще побоювання, щоб ця присяга не пошкодила правобережним землям — Волині, Галичині, Холмщині, Поділля, які залишилися під владою Польщі, що загрожувало їм посиленням унійної акції та конфіскацією маєтків, які належали правобережним монастирям та митрополії¹⁶⁰).

Не зважаючи на своє погордливе ставлення до царських вимог (митрополит Сильвестер заявив послам: «Ми, духовні, живемо самі по собі, ні під чією владою»)¹⁶¹), в липні 1654 року митрополит вирядив посольство до царя, з ігуменом Інокентієм Гізелем на чолі, з проханням «не виділяти духовенства від послушення святішому Царгородському патріярхові, якому воно підлягає по праву Божому, по хрищенню і по правилах Св. Отців»¹⁶²). Крім того подано було чолобиття від митрополита і всього освяченого Собору, в якому вони знову просили залиши-

В науковій літературі є розбіжність з приводу того, як саме митрополит зустрічав царських послів. Д. Вантисш-Каменський (Історія Малої Росії, 1842, т. I, стор. 320) писав, що митрополит відповідну промову виголосив. Митрополит Макарій прийняв цю версію (Історія русскої церкви, т. XII, стор. 57). Із сучасних істориків за митрополитом Макарієм пішов І. Власовський (ор. с., т. II, стор. 229-300). Я гадаю, що правий митрополит Іларіон, який пише, що свідчення «православного священика» більше відповідало правді, бо вище духовенство рішуче не поділяло думки Хмельницького піддатися під руку Московського царя, а тому й присягати йому зріклося». Логічним є в такому випадку гнівний запит Бутурліна: «Чому не шукали собі царської милости.», який втрачає сенс, якщо допустити промову митрополита. (Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за Богдана Хмельницького, стор. 30).

¹⁵⁸) Акты Южной и Западной России, т. XIV. (За митрополитом ІЛАРІОНОМ: Українська Церква за Богдана Хмельницького, стор. 32).

¹⁵⁹) В. ЛИПИНСКИЙ, Україна на переломі, стор. 258.

І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 38-39.

¹⁶⁰) В. ЛИПИНСКИЙ, там же, стор. 258.

¹⁶¹) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 37.

¹⁶²) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 38-39.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, ор. с., т. II, стор. 303.

¹⁶³) Акты Юго-Западной России, т. X, ч. 16. (За І. ОГІЄНКОМ: Українська Церква, т. II, стор. 39).

ти Церкву Українську «при найзверхнішому нашому пастирі — патріарсі Царгородському». Канонічна залежність від Царгорода «є корінь всіх наших вольностей і прав»¹⁶³).

В цих словах чолобиття, на яке відповіді не було дано, виявлено, як Українська Церква в особі вищого духовенства розуміла в середині XVII-го стол. підлеглість Царгородському патріархові: почувуючи її як національну, бачила в ній гарантію своєї вольности.

За життя Богдана Хмельницького, з боку патріарха Никона не було загроз цій «вольності». Навпаки — білоруські землі, які окупували московські війська, переходили під управу Московського патріарха не рахуючись з тим, що вони вже входили до складу Київської митрополії. З Україною відношення були інші. Року 1655 поставлено на ігумена Київського Михайлівського монастиря Теодосія Сафоновича¹⁶⁴). Року 1657 «Собор духовного і мирського чину» обрав на катедру Чернігівську Лазаря Барановича, висвяченого в Яссах¹⁶⁵). Обидва поставлення відбулися без втручання Московського патріарха. Року 1657 помер митрополит Сильвестер Косов і Богдан Хмельницький скликав Елекційний Собор для обрання нового митрополита; відбувся він уже після його смерті, за гетьмана Виговського і обрав Діонісія Балабана. Знову таки патріарха не повідомляли про скликання Собору й не просили його благословення¹⁶⁶). Патріарх Никон взагалі з пошаною ставився до України, і коли, пізніше, його ворог і наступник Питирим, року 1661, на бажання царя, висвятив на єпископа Мстиславського протопопа Максима Филімоновича, що прийняв ім'я Методія, то патріарх Никон викляв митрополита Питирима за те, що він наважився святити єпископа, не обраного відповідно Собором та ще до чужої єпархії, і тим порушив права патріарха Царгородського, що було грубим порушенням канонів¹⁶⁷).

Ці факти дуже важливі: вони свідчать, що в статтях, які надіслав Богдан Хмельницький до Москви в 1654 р., не було сказа-

¹⁶⁴) Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за час руїни, Вінніпег 1956, стор. 320.

¹⁶⁵) Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за час руїни, стор. 163-168.

¹⁶⁶) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. II, стор. 308.

¹⁶⁷) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 44-46.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. II, стор. 313-314.

Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за час руїни, стор. 410-412.

но про залежність Київської митрополії від Московської патріархії. Це питання виникло в 1659 р., коли гетьманові Юрієві Хмельницькому було оголошено князем Трубецьким статті, які нібито були подані Богданом Хмельницьким і які надалі затверджувалися при кожному новому гетьмані, як статті Богдана Хмельницького, і які, як остаточно доведено проф. А. І. Яковлевим, були сфальшовані¹⁶⁸). В цих статтях був такий пункт:

«А митрополиту Київському також і іншим духовним Малья Росії, бути під благословенням святішого патріярха Московського і всея Великої і Малої і Білої Росії; а в права духовні святіший патріярх вступати не буде». Протесту проти цього пункту не було, бо на Раді був єдиний представник від духовенства — Ніженський протопоп Максим Филимонович, який завжди був на послугах Москви. Інакше зареагувало вище духовенство, коли довідалося про цей пункт: воно поспішило подати протест. Протестувала й старшина: вона домагалася скасування цього пункту і мотивувала: «о подчиненіи патріярху нам, мирским, говорить не надлежит, и мы пребудем на том, на чем изволит патріярх Константинопольскій».

Звичайно, наслідків ці протести не мали, й надалі Московський уряд покликувався на цей пункт, як на дійсно добровільно висловлене Богданом Хмельницьким побажання¹⁶⁹).

Трагедія Української Церкви була в тому, що, не зважаючи на протести, чимало з духовних осіб вищих рангів приймали добровільно втручання Московського уряду й самі викликали його. Так, архієпископ Чернігівський Лазар Баранович прийняв від князя Трубецького призначення місцєблжустителем митрополичної катедри (митрополит Діонисій Балабан перебував в Правобережній Україні тому, що не хотів коритися Москві). Тоді ж звернувся Лазар до Москви з проханням дати грамоту, яка затверджувала б його на Чернігівській катедрі, хоч мав уже затвердження Богдана Хмельницького та митрополита Сильвестра Косова. Року 1666 до Москви їздила депутація від Лазаря Барановича, Пе-

¹⁶⁸) А. ЯКОВЛІВ, Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью-Йорк 1954, стор. 83.

¹⁶⁹) Акты Юго-Западной Россіи, т. IV, стор. 264. (За І. ОГІЄНКОМ: Українська Церква, т. II, стор. 42-43).

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, ор. с., т. II, стор. 309.

черського архимандрита Інокентія Гізеля і всього духовенства Київського — просити, щоб цар наказав обрати митрополита та вказав, до кого звертатися по благословення, до якого патріярха: Царгородського, чи Московського?¹⁷⁰⁾. Виконати це прохання цар не наважився: на Правобережжі ще правив митрополит Діонісій Балабан, а поділити митрополію Київську на дві частини в Москві не наважилися, — це був би акт неканонічний: втручання в права Царгородського патріярха. Тому Москва обмежилася призначенням «місцєблостителем катедри», але замінила Лазаря Барановича ще більш податливим єпископом Методієм Филімоновичем¹⁷¹⁾.

Треба зауважити: в більшості духсвенство Київське було проти запопадливости перед Москвою: Лазаря Барановича, наприклад, не зважаючи на всі його заслуги й старійшинство, ніколи не називали кандидатом на митрополита: настільки українське духовенство не хотіло мати митрополита москвофіла¹⁷²⁾. Призначення місцєблостителем митрополита єпископа Методія викликало в 1662-1663 роках протест з боку старшини та духовенства. Київські настоятелі монастирів з архимандритом Печерським Інокентієм Гізелем зверталися до Лазаря Барановича з проханням погодитися бути місцєблостителем митрополії, «якщо послїдує на те воля царська». Вони рішуче протестували проти перебування в цьому званні єпископа Методія, над яким тяжили прокляття двох патріярхів (Московського та Царгородського), який сів на катедрі митрополита без елекції, а «вибрехав собі єпископію у царя, не маючи для того жадних заслуг; без заслуг випрохав собі блостительство супроти канонів, і явився не блостителем, а губителем». Перед тим Київські ігумени відмовилися підлягати Методієві й заборонили поминати його в монастирських церквах. Ці факти свідчать про те, який настрої ще панував у вищого духовенства та старшини Києва і як сміливо протестували вони проти неканонічних вчинків Москви. В своєму листі до царя року

¹⁷⁰⁾ Акты Юго-Западной России, т. IV, стор. 264 В. (За І. ОГІЄНКОМ, Українська Церква, т. II, стор. 264.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, там же, т. II, стор. 309.

¹⁷¹⁾ І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 45-46.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, ор. с., т. II, стор. 310-312.

Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за час руїни, стор. 410-414.

¹⁷²⁾ Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за час руїни, стор. 163-168.

1662 старшина іронічно іменувала Методія — «вашого царського величества єпископ»¹⁷³). Наслідків, звичайно, ці заяви не дали.

Тим часом, становище Української Церкви ускладнилося. В травні 1663 року помер митрополит Діонісій Балабан і на митрополита було обрано Елекційним Собором двох кандидатів: Йосифа Нелобович-Тукальського та Антонія Винницького. Король затвердив обох, а патріарх Царгородський благословив Йосифа Тукальського. Так на Київській митрополії з'явилось два митрополити і місцеблюститель. Йосиф Тукальський користався великою пошаною та любовію в народі, що почасти спричинилося до того, що поляки ув'язнили його і тримали протягом двох років (1664-1666) в Марієнбурзькій фортеці¹⁷⁴).

Того ж 1663 року було обрано на гетьмана Івана Брюховецького, який відразу виявив себе, як покійного слугу бажанням Москви. З самого обрання на гетьмана Брюховецький вперто домагався присилки з Москви митрополита — москаля. Цю вимогу мотивував він тим, що українці звертаються до «ляцьких» митрополитів, маючи на увазі Йосифа Тукальського, і непевністю вищого українського духовенства. Ці вимоги гетьманські були радикальніші ніж бажання самого Московського уряду, який на той час не йшов далі благословення Московським патріархом обраного в Києві митрополита. Року 1665, під час перебування в Москві, Брюховецький знову настоював на присилці митрополита з Москви, на що в царському указі було сказано, що цар звернеться в цій справі до Царгородського патріарха, і тільки діставши його згоду, дасть відповідь¹⁷⁵). Ця відповідь дуже важлива: вона свідчить, що, не зважаючи на підроблені в 1659 році статті нібито Богдана Хмельницького, в Москві і в 1665 році вважали, що втручатися в справу заміщення Київської митрополічної катедри Москва не має права і що ця митрополія підлягає Царгородському патріархові.

Не зважаючи на ухильну відповідь Москви, в Україні поширилися вістки про переговори Брюховецького й загрозу дістати митрополита з Москви без елекції. Київські ігумени з єпископом

¹⁷³) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 314.

¹⁷⁴) І. ОПІЄНКО, *Українська Церква*, т. II, стор. 47, 51, 52.

Митрополит ІЛАРІОН, *Українська Церква за час руїни*, стор. 111-114; 156-163.

¹⁷⁵) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 317.

Методієм звернулися до Київського воеводи П. Шереметева з проханням дозволити вирядити до Москви делегацію, щоб просити залишити Україні старі права обирати митрополита. Від імени духовенства єпископ Методій казав, що «якщо бути у нас митрополиту з Москви, а не по нашому вибору, то хай в. государ звелить всіх нас скарати, а ми на се не згоджуємось. Коли приїде до нас московський митрополит, то ми запремось в монастирях і хіба нас з монастирів за шию та за ноги виволочуть... Нам краще вмерти, аніж митрополита з Москви прийняти»¹⁷⁶).

Проте Москва крок за кроком посувалася далі в справі оволодіння Українською Церквою. На Соборі 1666 року було створено нову Белгородську єпархію, підлеглу Московському патріархові; Чернігівську катедру підвищено до рангу архієпископії, — порушуючи канони, бо вона була в Київській митрополії. На протест Царгородського патріарха уваги не звернено¹⁷⁷). Відбувся Великий Московський Собор, в якому брали участь патріархи: Паїсій Олександрійський та Макарій Антіохійський, закликані для суду над патріархом Никоном; були також ієрархи Українські: Лазар Баранович, Методій Филімонович та Феодосій Углицький, ігумен Видубецький. Поява Українських ієрархів дуже цікава: самий факт участі в Московському Церковному Соборі українських єпископів свідчить про значне посунення вперед у справі церковного поєднання Української Церкви з Московською. Розмов про перенесення Київської митрополії до юрисдикції Московської патріархії не було, бо не було ні Царгородського патріарха, ні екзарха. Але порушено було питання про хиротонію єпископа Методія, яку в свій час визнав неканонічною патріарх Никон: тепер, під час суду над Никоном, єпископ Вятський Олександр заявив, що була вона канонічна, бо «це є початок з'єднання з Церквою Московською Церкви Української, яка відокремилась від Московської (так! Н. П. В.) після призначення на Київського митрополита Григорія»¹⁷⁸).

На деякий час поступ Москви на загарбання Київської митро-

¹⁷⁶) Л. Ч. Україна після 1654 р. «Записки НТШ», т. 30. (За І. ОПІЄНКОМ: Українська Церква, т. II, стор. 48.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 318.

В. ГРИШКО, *op. c.*, стор. 78.

Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за час руїни, стор. 450-451.

¹⁷⁷) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 321.

¹⁷⁸) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *op. c.*, т. II, стор. 320.

полії затримався. Року 1668 гетьманом став Петро Дорошенко. Йосиф Тукальський, якого зв'язувала з гетьманом обопільна пошана і приязнь, став митрополитом всієї України, хоч перебував в Чигирині: до Києва не пускала московська влада. Він вів тверду лінію проти Москви: заборонив у церквах поминати царя, а тільки Дорошенка, зняв єпископський сан з Методія, якого дістав він від Московського патріярха. Авторитет митрополита по всій Україні був такий великий, що керівник Посольського приказу, один із видатних дипломатів Москви, боярин А. Л. Ордин-Нащокин, радив цареві визнати Йосифа Тукальського митрополитом Київським і дозволити переїхати до Києва; тоді, зважаючи на любов до нього населення, можна було б сподіватися, що закріпилася б за Москвою Правобережна Україна, а для політичного об'єднання треба виходити з церковного. Тому радив він добиватися згоди Царгородського патріярха на передачу Київської митрополії Москві. Таку ж пораду давало вище духовенство Києва і Київський воевода Шереметев¹⁷⁹).

Московський уряд розпочав переговори з митрополитом Йосифом Тукальським, але він виявив таку твердість і безкомпромісовість в справі передачі Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріярха, що переговори припинилися. Року 1675 митрополит упокоївся, не переїхавши до Києва. З його смертю Українська Церква втратила ієрарха, який дійсно тримав ідеологічний провід в Церкві¹⁸⁰).

Постало знову питання про заміщення Київської митрополії. Цар не погодився на кандидатуру Антонія Винницького, хоч він був обраний Собором. Місцєблюстителем митрополичої катедри залишився Лазар Баранович. Єдиним кандидатом на митрополита, на якому могли досягти згоди українці та Москва, був архимандрит Києво-Печерської Лаври Інокентій Гізель, але він погоджувався на обрання за умовою, що Українська Церква залишиться в юрисдикції Царгороду. Москва, навпаки, домагалася, щоб посвячення митрополита відбулося в ній. Політичні обставини сприяли прагненням Москви. В Європі складалася анти-

¹⁷⁹) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. II, стор. 324.

¹⁸⁰) Д. ДОРОШЕНКО, *Православна Церква*, Берлін 1940, стор. 38-39. Про високе розуміння Православної Церкви П. Дорошенка свідчить його вимога в договорі з турками, щоб патріярха Царгородського вільно обирав Собор єпископів і його не могли б змінити. (Там же, стор. 39).

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. II, стор. 327.

турецька коаліція, до якої втягували Москву. Тому Туреччина боялася дратувати Московський уряд питаннями Церкви. Царгородський патріярх дав ухильну відповідь: благословив «Архиепископу Московському», покликавши трьох архиєреїв, соборно посвятити в митрополити архимандрита Інокентія Гізеля». Митрополит Іларіон вважає, що в цьому була дипломатична гра: було відомо, що Інокентій Гізель не погодився на московську юрисдикцію, але цим благословінням мали заспокоїти Москву. Проте справа не дійшла до кінця: в листопаді 1683 року Інокентій Гізель помер¹⁸¹).

Смерть Інокентія Гізеля гетьман І. Самойлович та Москва вирішили використати як перший крок для підкорення Української Церкви Москві. Не зважаючи на те, що Києво-Печерська Лавра, як ставропігіяльна, була підвладна тільки Царгородському патріярхові, гетьман Самойлович звернувся до Московського патріярха Іоакима з проханням дати благословення на переведення виборів нового архимандрита. Звичайно, благословення було одержано, але крім того патріярх запропонував сам рукоположити обраного кандидата. Обраний на архимандрита Варлаам Ясинський не поїхав до Москви, а взяв посвяту в Чернігові, у Лазаря Барановича. Так Москва зазнала поразки, але вона була тимчасова. Наступного року з'єдинений єпископ Львівський Йосиф Шумлянський почав захоплювати маєтки Лаври на Правобережній Україні, і Варлаам Ясинський примушений був звернутися по допомогу до Московського патріярха та ще й перепросити за те, що дістав висвяту від Лазаря Барановича. Так стався перший крок підкорення Української Церкви Москві, — Царгородська патріярхія втратила Києво-Печерську Лавру¹⁸²).

За першим кроком послідував другий. Зі смертю Інокентія Гізеля знову стало питання про митрополита. Року 1684 Московські царі надіслали грамоту патріярхові Царгородському Якову, в якій просили передати Київську митрополію Московській патріярхії. Мотиви були такі: 1. Митрополія Київська «ще за часів

¹⁸¹) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 373.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, ор. с., т. II, стор. 326.

Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за час руїни, стор. 456.

¹⁸²) К. ХАРЛАМПОВИЧ, Малоросійське впливляне на великоросійську церковную жизнь. Т. I, Казань 1914, стор. 218. (За І. ОГІЄНКОМ, Українська Церква, т. II, стор. 58.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 372.

батька їх учинилася» в «государській державі» (себто в Московській). 2. На православ'я посягає «зрадник-уніят єпископ Шумлянський, який називає себе «блюстителем митрополії». 3. Патріярх Царгородський не може захищати митрополії, бо сам перебуває далеко та терпить бусурманське гоніння. 4. Сам гетьман, запорозька старшина і весь український народ «били чолом» про перенесення Київської митрополії в юрисдикцію Московського патріярха¹⁸³). Не зважаючи на подарунки — 200 рублів і соболи — патріярх Яків відклав відповідь до наради з іншими патріярхами.

Справа з вибором кандидата на митрополита була складна: природними були Лазар Баранович та Варлаам Ясинський, але було відомо, що ні той, ні другий не погодяться їхати по висвяту до Москви¹⁸⁴). Між тим з 1684 року на Лівобережній Україні перебував б. єпископ Луцький Гедеон князь Святополк-Четвертинський. Малодушно покинув він свою єпархію, коли їй став загрозовувати католицизм і його присутність була конче потрібна там¹⁸⁵), і переїхав до Лівобережної України, де жив спокійно й писав листи до Московських царів та патріярха з висловами покори. Звичайно, з нього був бажаний для Москви кандидат, а в Україні він був пов'язаний дружбою з гетьманом Самойловичем.

Не чекаючи відповіді від патріярха, за погодженням царя та гетьмана, у Києві скликано Елекційний Собор (29 червня [8 липня н. ст.] 1685 року). Від гетьмана прибув генеральний осаул Іван

¹⁸³) Архив Юго-Западной России, ч. I, т. V, ч. XII, ч. XIV. (За І. ВЛАСОВСЬКИМ, ор. с., т. II, стор. 331-332.

Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за час руїни, стор. 168-170, 456-458.

¹⁸⁴) В лютому 1685 року з Москви прийшов наказ гетьманові І. Самойловичу перевести вибори митрополита. В цьому наказі сказано: «А как тому митрополиту наступить и какое послушаніе оказывать свят. Кир. Іоакиму, патріярху Московскому и всея Руси, и его преемникам как судить, по каким причинам и тягостям власть Константинопольскаго патріярха отложить, в каком почитаніи гетьмана, старшину и все Войско Запорожское иметь, и о всяких церковных делах — писать к св. патріярху Московскому, а к св. Константинопольскому патріярху ни о чем не писать, и не посылать, причитанія никакого к нему не иметь, под послушаніем у него не быть, и из-под его паствы, за разстояніем дальняго пути, совершенно отстать... По степени Киевской митрополії быть первою между Россійскими митрополіями... А новоизбраннаго митрополита, для архипастырскаго рукоположенія, отпустить в Москву». («Архив Юго-Западной России», ч. I, стор. 100-101. (За І. ОГІЄНКОМ, Українська Церква, т. II, стор. 59).

¹⁸⁵) «За мене держалось досить благочестивих людей, а тепер без мене, розуміється, король усіх приневолить до римської віри», — пояснював він Московському дякові Українцеву. (За О. ЛОТОЦЬКИМ, Автокефалія, т. II, стор. 373).

Мазепа, чотири полковники і серед них Леонтій Полуботок. На Собор не приїхав Лазар Баранович і взагалі духовенства було зовсім мало, так що більшість Собору склали самі миряни. Такий склад Собору робив його неканонічним, а через те й ухвали його були неканонічні. Обрано було на митрополита Гедеона кн. Святополк-Четвертинського, хоч значна частина духовенства протестувала проти його кандидатури. Про «немалі труднощі» писав в своєму донесенні Москві гетьман Самойлович¹⁸⁶).

Повідомлений про обрання Гедеон висловив бажання, щоб інтронізував його тільки патріарх Московський. «З того часу, — пише митрополит Іларіон, — став клятвопреступником, бо давніше він присягав бути вірним патріархові Вселенському». Гетьман, повідомляючи Москву про вибори, прохав зберегти права Української Церкви й скоріше просити Царгородського патріарха відступити Українську Церкву Москві; нагадував, що Гедеон «взяв благословення (на Луцьку єпископію) від Царгородського патріарха і приніс присягу «ніколи не відступати від послухання того Константинопольського престолу»¹⁸⁷).

Незабаром після обрання Гедеона на митрополита духовенство зібралося на другий Собор, який оголосив Елекційний Собор незаконним. Він не мав права вирішувати справи про зміну юрисдикції Церкви, бо то є справа цілої Церкви, до того це питання не було в програмі Собору. Духovenство подало гетьманові свій протест такого змісту:

1. Собор не мав права в відсутності представників духовенства, зокрема Лазаря Барановича, рішати питання про перехід Київської митрополії до іншої патріархії.

2. Духovenство не мало права без «вибраного пастиря», змінити юрисдикції. До того ніхто — ні цар, ні гетьман — не примушували до такої зміни. Якщож самовільно вирішили змінити юрисдикцію, то це викличе клятву Царгородського патріарха.

3. Відмовитися від патріарха, «віковічного свого пастиря і батька», духовенство зможе лише, якщо сам патріарх звільнить

¹⁸⁶) Архив Юго-Западной России. Ч. I, т. V, ч. XIV. (За І. ВЛАСОВСЬКИМ, *op. cit.*, т. II, стор. 331-332.

Митрополит ІЛАРІОН, Українська Церква за час руїни, стор. 168- 170; 456-458.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор 373.

¹⁸⁷) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 60-61.

від послушенства йому, якщо власними очима побачить акт уступки.

4. Треба взяти під увагу становище православних в Польщі: якщо буде зраджено Царгородського патріярха, примусять їх підкоритися папі.

5. Українська земля зберегла чимало вольностей під Московською державою. Справедливо, щоб і духовенство мало свої вольності, суди і права. Цього ж не буде, якщо Київського митрополита урівнюють з іншими московськими митрополитами.

В другому листі до гетьмана Самойловича духовенство писало, що зміна в правовому положенні митрополита потягне зміни в правовому положенні всього духовенства, а також в житті Церкви. Зокрема в Богослужбовому чині «по обыкlostям московским». Воно наводило в приклад порядки в Білгородській епархії, яку забрала Москва від Київської митрополії: духовенство там злиденне, безправне перед московськими урядовцями. Духовних карають на тілі. Змінили українські звичаї на московські¹⁸⁸). Дійсно, то були жахливі картини, які суворим пророцтвом стояли перед Українською Церквою.

В «чолобінній» до царів та патріярха духовенство просило: 1. Щоб царі й патріярх самі звернулися до патріярха Царгородського в справі передачі Київської митрополії в юрисдикцію Московського патріярха. 2. Щоб за митрополитом був залишений титул екзарха Царгородського патріярха. 3. Щоб митрополит зберіг владу над всіма установами — єпископіями, архимандріями, ігуменствами, монастирями, церквами, братствами. 4. Щоб затверджено було за митрополією володіння всіма маєтками на Правобережжі, які захопив єпископ Шумлянський. 5. Щоб Київська митрополія стояла вище всіх інших митрополій, підвладних Московському патріярхові. 6. Щоб митрополит Київський лише приймав благословення від патріярха Московського на митрополію і патріярх не втручався в його суди. 7. Щоб митрополита вільно обирав Собор доживотно. 8. Щоб митрополит мав право вільного друку і 9. Щоб за митрополитом зберігалися всі його привілеї:

¹⁸⁸) Архив Юго-Западной России, ч. I, т. V, стор. 56-59; 60-61. (За І. ВЛАСОВСЬКИМ, *op. c.*, т. II, стор. 331-333).

І. ОГІЄНКО, *Українська Церква*, т. II, стор. 60-61; 78-80.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, *Автокефалія*, т. II, стор. 373-374.

хрест на митрі, щоб носили хрест перед ним, щоб зберіглося титул — «всея Руси»¹⁸⁹).

Проф. І. Власовський зауважив різницю між твердою вимогою духовенства в 1654 році, коли воно вимагало залишення Церкви в юрисдикції Царгородського патріарха, і опортуністичною 1685 року, в якій ні слова не сказано про бажання залишитися в цій юрисдикції. Таким чином, як загальний тон, взятий духовенством на Елекційному Соборі, так і мовчанка мирян позбавляла патріарха Царгородського ґрунту в евентуальній боротьбі за збереження Київської митрополії в своїй юрисдикції: він не знав щирої думки провідних верств населення¹⁹⁰).

Не чекаючи на відповідь Царгородського патріарха, Гедеон в 1685 році був «поставлений» в Успенському соборі в Москві і склав присягу на послухенство патріархові Московському. Висвячення та підпорядкування митрополита Київського Московському патріархові було актом неканонічним, незаконною узурпацією. Були випадки втручання патріарха Московського до внутрішніх справ Царгородського патріарха: патріарх Никон присвоїв собі титул патріарха «и Малыя Росіи», а потім — «и Белья Росіи». До Смоленська призначив він Тверського архієпископа Лаврентія, до Могилівської єпархії — намісника Филотея, до Полоцької — намісника ігумена Каліста; на Мстиславську — митрополит Крутицький Пителир висвятив Методія Филімоновича; єпископа Чернігівського Лазаря Барановича підвищено на архієпископа. Патріарх Царгородський протестував по змозі: викляв єпископа Методія, не визнавав Лазаря Барановича архієпископом, Московські патріархи вели дипломатичні переговори, іноді вибачалися. Але незаконне висвячення митрополита Київського перевищувало міру всякої можливості¹⁹¹).

З приводу прийняття митрополита Гедеона в юрисдикцію Московського патріарха було надіслано йому дві грамоти: царів та царівни Софії, яка зберігала всі права за митрополитом: вільне обрання, право суду без втручання патріархів, тощо; друга грамота, патріарша, не згадує вже про права митрополита, не вживає титулу «и всея Руси»; щоб зрівняти його з іншими митро-

¹⁸⁹) Архив Юго-Западной России, ч. I, т. V, чч. XIV, XV. (За І. ВЛАСОВСЬКИМ, т. II, стор. 334-335).

¹⁹⁰) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, т. II, стор. 335-336.

¹⁹¹) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 374.

политами, говориться про ношення білого клобука, якого українські митрополити не носили.

Вже після того звернулися Московські царі та патріярх до Царгородського патріярха. Патріярх доводив, що Київська митрополія повинна бути передана до юрисдикції його, тому що «від початку прийняття православної віри, була она всеросійського нашого престолу», — тому Царгородський патріярх повинен відмовитися від неї¹⁹²).

Посли царів та гетьмана Самойловича, які поїхали разом до Царгороду, застали вже нового патріярха Царгородського, Діонісія, який легко погодився на передачу під владу Московського патріярха Київської митрополії. Вплинув на це рішення й великий візир тому, що з огляду на війну Туреччини з Австрією, Польщею та Венецією, було важливо зберегти добрі відношення з Москвою. Патріярх Діонісій низкою грамот до царів, патріярха Московського, гетьмана, митрополита Гедеона, українського духовенства, українців взагалі — ствердив свою згоду на перенесення митрополії Київської до юрисдикції патріярха Московського. Проте поставив він дві умови: поперше — зберігається обрання митрополита за місцевими звичаями єпископами, архимандритами, ігуменами, ієромонахами, ченцями і прочими начальниками, і друге: поминається на службах Божих ім'я Царгородського патріярха — перед Московським¹⁹³).

Так відбулася подія найбільшого значення для Української Церкви: з-під номінальної підлеглості Царгородському патріярхові перейшла вона під фактичну владу Московського патріярха, владу, яка в протилежність попередній, не лагіднішала, не зменшувалася, а робилася все міцнішою й тяжчою. Питання про неканонічність передачі Київської митрополії постало незабаром. Східне духовенство, незадоволене патріярхом Діонісієм, скликало Собор і скинуло його року 1687 з патріяршого престолу: одним із головних обвинувачень проти нього було те, що він неканонічно відступив Київську митрополію Москві¹⁹⁴).

¹⁹²) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 63-66.

І. ВЛАСОВСЬКИЙ, т. II, стор. 337.

¹⁹³) Архив Юго- Западной Россіи, ч. I, т. V. (За І. ВЛАСОВСЬКИМ, т. II, стор. 340-341).

І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 66-70.

¹⁹⁴) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 71.

Дійсно, акт передачі Української Церкви Московській патріярхії був неканонічним: він суперечив 34-му Апостольському правилу: «Єпископи кожного народу повинні знати першого поміж себе й шанувати його, як голову». Грубо порушено 8-ме правило III-го Вселенського Собору: «Хай ніхто з боголюбних єпископів не поширює влади на іншу єпархію, що давніше та спочатку не була під рукою його, чи його попередника. Але як хто поширив та силою яку єпархію приєднав собі, то нехай віддасть її, щоб не переступалися правила Отців, щоб не закрадалася, під видом священодійства, пиха влади світської. Отже Святому Вселенському Соборові вгодно, щоб кожна єпархія заховувала в чистоті й без перешкоди ті права, які належать їй від початку, на основі звичаю, що здавна закорінився»¹⁹⁵).

Питання про неканонічність Елекційного Собору та перенесення Київської митрополії під юрисдикцію Московської патріярхії чітко порушив патріярх Єрусалимський Досифей, відомий знавець канонічного права та прихильник Москви. Не зважаючи на цю приязнь, він поставився до цієї справи негативно і в листах до царів Московських називав вчинок Московського патріярха порушенням канонів, а шлях, яким пішла справа — неправим. Як потрібна була воля всіх патріярхів, коли встановлялася Московська патріярхія, так потрібна воля всіх патріярхів, щоб перенести Київську митрополію під Москву¹⁹⁶).

Неканонічний акт передачі Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріярха викликав також Вічний мир між Польщею та Московією. В 9-му пункті Договору була згода Польщі на залежність Київської митрополії, яка залишилася в межах Польщі, від Московського патріярха.

В оцінці факту приєднання Української Церкви до Московської дослідники надають великого значення словам патріярха Єрусалимського Досифея, який славився як видатний каноніст і прихильник Москви. Не зважаючи на це, він спочатку заняв негативне становище в справі приєднання Київської митрополії. Досифей суворо засуджує подарунки, які царі обіцяли патріярхові Царгородському за виконання їх бажання й називає це симонією. В листі до Московського патріярха, засуджуючи його

¹⁹⁵) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 84.

¹⁹⁶) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 376-378.

вчинок, він бачив в його діях злочинне владолобство й порушення простих звичаїв міжнародньої практики. Силі аргументів патріярха Єрусалимського не заперечило й те, що нарешті він узяв дарунок. Згодом писав він царському послові, приймаючи 200 золотих, що... «віднайшов в правилах», що вільно відпустити «з своєї єпархії до другого архиерея»¹⁹⁷). (Здається, аналогія не переконлива).

Року 1924, коли в Польщі повстало питання про автокефалію Української Церкви, ієрархи звернулися до патріярха Царгородського Григорія XII з приводу визнання її автокефальною. Патріярх Григорій в своєму Томосі 13 листопада 1924 року, підписаному ним та 12 східними митрополитами, писав, що «прилучення до московської Церкви (Київської митрополії. Н. П.-В.) відбулося не за приписами канонічних правил, а також не було дотримано всього того, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського митрополита, який мав титул екзарха Вселенського Престолу».

Це твердження Царгородського патріярха дуже важливе як свідчення про неканонічність прилучення Київської митрополії. Важливе й друге свідчення: порушення Московським патріярхом обіцянок відносно церковної автономії Київської митрополії¹⁹⁸).

¹⁹⁷) І. ВЛАСОВСЬКИЙ, *ор. с.*, т. II, стор. 339-341.

¹⁹⁸) І. ОПІЄНКО, *Українська Церква*, т. II, стор. 84-85.
І. ВЛАСОВСЬКИЙ, там же, т. II, стор. 342.

V. УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА В ЮРИСДИКЦІЇ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХА ТА РОСІЙСЬКОГО СИНОДУ

З 1686 року почалася нова доба в історії Української Церкви: приєднання її до Московської позначилося походом Москви проти Української Церкви, як Церкви національної, а тому небезпечної в політичному відношенні. Тоді як перебування Української Церкви в юрисдикції Константинопольського патріарха було номінальним і протягом останніх двох століть не зв'язувало Українську Церкву в її внутрішньому житті, ні в творенні місцевих історичних традицій, Московська юрисдикція з самого початку позначилася намаганнями патріархів впливати на всі сторони життя Української Церкви, позбавити історичних традицій, зрівняти у всьому з московськими, а тому, що в XVII стол. Українська Церква стояла незрівняно вище в культурному відношенні ніж Московська, то це мало характер тяжкого пригнічення Української Церкви.

Одна з причин такого ставлення до Української Церкви полягала в тому, що в Москві в цілому брали під сумнів православ'я українців. На церковному ґрунті зустрілися два світи, два світогляди, примирити які було неможливим. Україна була зв'язана із Заходом, західною культурою. Москва вважала все західне — еретицьким, поганським. Що більше за посередництвом українських вчених європейська культура сприймалася частиною московського суспільства в особах його ліпших представників, тим глибше зростала ненависть до носіїв цієї культури в масі населення, в особах консервативної, твердо засвоївшої старі погляди, частини його.

Наведені вище погляди двох патріархів добре малюють ставлення вищої церковної ієрархії до Української Церкви. Патріарх Філарет (Романов), батько царя Михаїла, один із видатніших патріархів Московських і освітою, й вихованням, і державним розумом, «напівцар», — вважав «білорусців» (так називали в Москві українців) не християнами, якщо християли їх обливанням. Патріарх скликав Собор, який мусів дослідити питання про віру українців. Він ухвалив, що охрищених через обливання треба

вдруге охристити. А якщо хто скаже, що його христили «через три погруження і по тижневому пості посвідчить це на сповіді, то вважати його за християнина». Перехрищено було багато православних, навіть ченців, ієромонахів, ігуменів та охрищених перед тим православними священиками, постриженими в Київських та інших монастирях, висвячених українськими або грецькими єпископами. Навіть єпископ Йосиф Єзекіїль, кн. Курцевич, висвячений на єпископа Володимирського в 1620 р. патріархом Теофаном, став жертвою подібного обвинувачення в нехристиянстві. Він дістав катедру архієпископа Суздальського. За кілька років зробили на нього донос патріархові, що він — обливанець, також всі люди, що приїхали з ним з України; всіх — архієпископа та священиків-киян — називали «іноземцями» і «нехрищеними». Через те, що архієпископ та священики відмовилися від повторного хрищення, справу було передано в 1634 році на суд патріархові. Вороже ставлення до Української Церкви виявилось в негативному ставленні до українських книг. За Філарета засуджено було «Учительну Євангелію» Кирила Транквіліона-Староєцького і наказано було спалити всі книги «Кирилового слогу», «щоб та ересь і смута в міре не була». Заборонено купувати книги «литовської печати» — українські, вживати їх в церкві; наказано одібрати їх у приватних людей¹⁹⁹).

Минуло біля 70 років, і знову в Москві виявилось вороже ставлення до українців та Української Церкви. Року 1690 помер патріарх Іоаким, один із видатних патріархів. Весь час боровся він за православну віру, проти всього, що приходило із Заходу, чи мало будь-які зв'язки з ним. Боровся він і проти українських та білоруських вчених. По смерті Іоакима повстала кандидатура на патріарший престол українця, єпископа Псковського Маркела. То була освічена людина, толерантна до чужинців; це викликало опозицію з боку консервативної партії, яка підтримувала кандидатуру митрополита Казанського Адріана (він і був обраний на патріарха). В Житті патріарха Іоакима згадується так про єпископа Маркела: «нехай иноплеменик (себто українець. Н. П.-В.) притворшесья же росіянин, якобы позволяшесья оному й на патріашество возведену быти, но Божіим предведенієм, молитвами,

¹⁹⁹). О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 344, 397.

или посланієм прежде сего писаннѣм от св. Досифея, патріярха Іерусалимскаго, не повелевающаго в духовном чине в Россіи иноземцев, поляков, пастырями поставляти, остережено сіе бысть»²⁰⁰).

Ці два факти — ставлення патріярха Філарета та Слово із Життя патріярха Іоакима, написаного в кінці XVII стол., яскраво малюють, як у Москві ставилися до Української Церкви та чого доброго вона могла сподіватися, коли подібні погляди просіяли суспільство.

Нема нічого дивного, що реакцією на такі погляди вищих представників московського духовенства було те, що українців не ховали на московських кладовищах²⁰¹).

Другим кардинальним питанням, яке відрізняло ставлення до Таїнств москалів та українців, було розуміння моменту, коли хліб та вино перетворюються на Тіло і Кров Спасителя.

Українські богослови вважали за момент перетворення Св. Дарів слова Спасителя: «Пріимите, ядите» . . . , московські — слова молитви священика: «И сотвори убо хлеб сей» . . . Питання це стало одним із головних в час перебування в Москві українських вчених і викликало страшне обурення серед московського населення проти українців і сумнів в правдивості православ'я їх. Боротьба проти українського розуміння йшла різними шляхами: вона викликала літературну полеміку, в якій взяли участь брати Ліхуди, з одного боку, і Сильвестер Медведєв — з другого. На захист українського погляду, проти Ліхудів, виступив ігумен Інокентій Манастирський. В московських колах погляди українців було охрещено іменем «хлебопоклонной ересі» і під сумнів взято все українське духовенство. Патріярх Іоаким вимагав від українського духовенства — архієпископа Лазаря Барановича, митрополита Гедеона, архимандрита Варлаама Ясинського — рішучої відповіді; на ухильну відповідь українських Владик патріярх вимагав рішуче: «рцѣте нам, с кем прочее согласіе и общеніе имети будете; к кому выню подклоняти и благословеніе воспріимати; кого же пастыря и главу имате».

Патріярх Іоаким писав р. 1690 східнім патріярхам, щоб вони вплинули на українців, написали «в Кіев и всем Россом, яко гла-

²⁰⁰) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 350-351.

²⁰¹) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 91.

голюще яко таїнство Євхаристії совершається токмо Господніми словесами, сами, без призыванія Св. Духа через молитву ієреєву, суть латини» . . .»²⁰²).

Під такими загрозами не встояли митрополит Гедеон та Варлаам Ясинський, але Лазар Баранович намагався відстояти українські погляди, він писав, що це вчення взято не від латинян, «а от греческих учителей, соблювших догматы православно-восточной церкви»; але, кінець-кінцем, не встояв і Лазар Баранович перед загрозою московського суду. Українське духовенство визнало московське вчення про Перетворення²⁰³).

«Справа загрожувала поділом церкви — московської та української», — писав О. Лотоцький²⁰⁴). Того не сталося, але Українська Церква з того часу все більше втрачала із своєї автономії, яка залишилася на папері, та із своїх традицій.

Доба митрополита Варлаама Ясинського (1690-1707) збіглася з блискучою добою гетьманування Івана Мазепи, і Церква Українська користалася належною пошаною. Проте за його наступника — Іоасафа Кроковського (1707- 1718) — Московська влада виявила себе в ганебних формах. Митрополит Іоасаф примушений був брати участь в боротьбі царя Петра проти Мазепи: виголощувати анатему йому та його спільникам; Українська Церква була поставлена в становище знаряддя російської політики.

Заміна патріархату Святішим Синодом в 1721 році ще погіршала становище. Не зважаючи на те, що президент Синоду був українець, митрополит Рязанський Стефан Яворський, він не міг впливати на ставлення до Української Церкви, бо вся влада належала світській особі — обер-прокуророві Св. Синоду. Не змінило цього становища й те, що указом цариці Анни Іванівни було встановлено, що серед членів Синоду, архимандритів та протопопів, половина має бути росіяни, а половина — українці. Фактично влада залишалася в руках обер-прокурора. Марні були протести проти такого положення: два члени Синоду — Арсеній Мацієвич та Амвросій Юшкевич — подавали прохання цариці Єлисаветі про заміну світського обер-прокурора духовним, а митро-

²⁰²) И. ШЛЯПКИН, Св. Димитрій Ростовскій, Москва, стор. 207.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 393-394, 396.

²⁰³) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 397.

²⁰⁴) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 396-398.

полит Філарет таке ж прохання подавав цареві Олександрові І-му, але вони не мали успіху²⁰⁵).

Рівнобіжно йшла пляномірна акція проти тієї автономії Української Церкви, про яку мовилося в 1686 році: Варлаам Вонятович (1718-1730) вже не мав титулу митрополита, а лише архієпископа Київського та Галицького (без додатку «Малої Росії»). Року 1730 його було заарештовано по доносу, що він не правив молебня в «царський день», і заслано. Рафаїл Заборовський (1731-1747) спочатку мав теж титул архієпископа, але пізніше дістав знову титул митрополита Київського, Галицького і «Малої Росії». За митрополита Арсенія Могилянського (1757-1770) ці слова «Малої Росії» остаточно випали з титулу митрополита²⁰⁶). За Гавриїла Кременецького (1770-1783) та Самуїла Миславського (1783-1796) збільшується наступ на Українську Церкву з метою зросійщення її, головним об'єктом наступу була Київська Академія. Року 1786 на Україну поширено було секуляризацію церковних маєтків²⁰⁶).

Обмежено територію Київської митрополії: вона поступово втратила архієпископство Чернігівське, єпископство Переяславське, Києво-Межигірський монастир²⁰⁷).

Скасовано було право обирати митрополитів, а за тим єпископів, архимандритів, ігуменів. Ченці Києво-Межигірського монастиря скаржилися року 1743, що всупереч старим звичаям обирати ігуменів зі своєї братії — стали призначати чужих, які не знали місцевих звичаїв і не шанували їх, не кликали на раду «соборної братії» і все робили на свою волю²⁰⁸). Лише відносно священиків до середини ХІХ стол. залишалося право парафіян обирати їх.

З того часу, як митрополитів чи єпископів призначав Синод, замішають митрополичі катедри українцями, які перед тим були у Великоросії: Варлаам Вонятович був архимандритом Новгородського Тихвинського монастиря; Рафаїл Заборовський — Псковським єпископом. Мета цього була ясна: поставити ієрархом людину, яка вже відірвалася від українського суспільства і призвичаїлася до московських порядків. Типовим зразком та-

²⁰⁵) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 413-414.

²⁰⁶) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 425, 426, 430.

²⁰⁷) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 443.

²⁰⁸) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 90.

ких українців був митрополит Гавриїл Кременецький; він в низці наказів зазначав, що того «во всей великоросійской церкві ніде немає», а те треба робити «за звичаями всієї великоросійської церкви»²⁰⁹).

За митрополита Варлаама Ясинського право безапеляційного митрополичого суду було порушено, на цей раз з ініціативи київських міщан, які подали патріярхові Адріянкові скаргу на суд митрополита, а з установленням Синоду він вже в загальному порядку приймає скарги на митрополита, розглядає їх, касує чи стверджує його рішення. Митрополит Рафаїл Заборовський робив спроби поновити деякі із втрачених Українською Церквою прав: так було поновлено титул митрополита, стверджено непідсудність духовенства світським судам, але в клопотанні про повернення духовенству прав купівлі та продажу землі відмовлено. Тимофійові Щербацькому заборонено навіть придбати друкарню, хоч це право було забезпечене в царській грамоті 1686 року²¹⁰).

За Катерини II-ої становище значно погіршало. Настоятелів монастирів призначав тільки Синод, а не архиереї, на вищі посади призначав він переважно великоросіян. Року 1767 в «пунктах», поданих до «Комісії для складання нових законів», українське духовенство просило повернути старі права; так митрополит Арсеній Могилянський просив повернути право призначати архимандритів, дозволити робити збори на спархію та на Київську Академію, придбати друкарню, але було відмовлено у всьому. Обмеження друку Києво-Печерської Лаври йшло поступово. Як тільки Українська Церква опинилася під владою Московського патріярха, архимандрит Варлаам Ясинський звернувся до патріярха Іоакима з проханням дати грамоту про волю друку, але патріярх її не дав, не зважаючи на те, що в царськiм наказі 1685 року було написано: «печатаніє книг невозбранно имети повелеваем»²¹¹).

Року 1689 почалася справа з приводу I-го тому Четві-Міней Св. Дмитра Ростовського: патріярх Іоаким твердо заборонив на-

²⁰⁹) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 444, 447.

²¹⁰) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 445.

²¹¹) Митрополит ЕВГЕНІЙ, Описаніє Києво-Печерской Лавры, додаток ч. 15, стор. 58. — Архив Юго-Западной Россіи, ч. I, т. V, стор. 99. (За І. ОГІЄНКОМ, Українська Церква, т. II, стор. 132).

далі друкувати будь-що без цензури Москви²¹²). Але Варлаам Ясинський не звернув на цю заборону уваги і мотивував це тим, що Псалтирів у московській мові не будуть українські люди купувати, а друкарня дає головний прибуток Лаврі. Тоді патріарх звернувся до патріарха Константинопольського зі скаргою і проханням вплинути на українців, але той не заборонив Лаврі друкувати книжки й далі. Адріян дав компромісовий дозвіл — можна друкувати малі книжки, але для друку великих треба мати дозвіл з Москви; українських книжок не дозволяється вивозити до Москви, але друковані «здешнім наречієм» — по московському — можна. Після смерти Адріяна не було патріарха. Лавра вільно друкувала, бо місцєблюститель патріаршого престолу Стефан Яворський не перешкоджав їй²¹³). З 1720-го року почалася боротьба: Петро I-й заборонив друкувати в Києво-Печерській Лаврі та в Чернігівській друкарні нові книги, а старі церковні книги тільки так друкувати, щоб не було різниці з московськими. В 1724 році за невиконання наказу — друкування Тріоди — оштрафовано друкарню на 1000 карбованців, а Чернігівську друкарню вивезено до Москви. Коли року 1769 Лавра клопотала про дозвіл надрукувати українського букваря, то не тільки було заборонено друкувати, а наказано відібрати букварі у тих, хто їх мав²¹⁴). Так ішло й далі; року 1775 та р. 1786 наказувалося митрополитам стежити, щоб друкували тільки книги, цілком подібні до московських. Гору взяла Москва.

Мало значення для від'ємного ставлення в Україні до реформ Церкви й те, що з початку XVIII стол. в Російській імперії панував погляд, що голова Церкви — імператор. Цю ідею оформлено в «Духовному регламенті»²¹⁵). Кожний член Синоду мусів принести присягу, в якій були такі слова: «Исповедую крайняго судью

²¹²) И. ШЛЯПКИН, Св. Димитрій Ростовскій, стор. 190. (За І. ОГІЄНКОМ, Українська Церква, т. II, стор. 133).

²¹³) Архив Юго-Западной Россіи, ч. I, т. V. (За І. ОГІЄНКОМ, Українська Церква, стор. 134-137).

²¹⁴) Н. ПЕТРОВ, Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академіи, К. 1904, т. V. (За І. ОГІЄНКОМ, Українська Церква, т. II, стор. 138-140).

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Очерк украинской истории, вид. II, стор. 393.

І. ОГІЄНКО, Історія українського друкарства, Львів 1925, стор. 333-334.

²¹⁵) М. ЗЫЗЫКИН, Патріарх Никон, т. III, стор. 236-237.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, Теорія III Риму в Росії протягом XVIII-XIX стол., Мюнхен 1952, стор. 11-13.

Духовныя сея Коллегіи быти Самого Всероссійского Монарха», — себто головою Церкви став цар. Залякане духовенство не стало протестувати. Лише українець, митрополит Ростовський, Арсен Мацієвич, подав прохання Єлисаветі змінити неканонічну форму присяги членів Синоду: щоб головою Синоду вважати Ісуса Христа, а не царя. Коли цієї просьби не було задоволено, митрополит не присягнув і зрікся членства в Синоді²¹⁶).

Ідея — цар є голова Церкви — була цілком засвоєна в XVIII стол. Зовнішньо це виявлялося в чині коронування, коли цар, з наперсним хрестом, входив до вітваря Райськими дверима, причащався за обрядом священника. Катерина II давала накази Синодові²¹⁷). Року 1797 цю ідею було узаконено і вона ввійшла як 43 стаття до «Своду Законів Російской Імперіи»²¹⁸).

Окреме місце в історії Української Православної Церкви належить Правобережній Україні. Кінець XVII стол., після переходу Київської митрополії до Московської юрисдикції, позначився зміцненням унії. Число православних парафій зменшилося. Після 1720 року відновлено єдину православну єпископію православної церкви під Польщею — Могилівську в Білорусі. Православні українці підлягали юрисдикції Київського митрополита та Переяславського єпископа: до них мусіли їхати за посвятою священники з Правобережжя, вони призначали ігуменів.

Питання дисидентів, в тому числі православних, набуло в Польщі великого значення. Під тиском російського посла у Варшаві, польський уряд примушений був визнати деякі права за православними, але це викликало протести з боку польської шляхти, яка заперечувала взагалі право Росії втручатися у внутрішні справи Польщі.

В часи після першого розбору Польщі, коли розпочато було ґрунтовні реформи, повстало питання про реформування становища православних. На Синоді в Пинську в 1791 році православні намагалися організувати православну Церкву в Польщі як автокефальну, щоб остаточно покінчити із втручанням Росії в релігійні справи в Польщі. Синодом керував Сава Пальмовський, колишній ігумен одного з Лівобережних монастирів. В проекті

²¹⁶) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 87, 89.

²¹⁷) М. ЗЫЗЫКИН, *op. cit.*, т. III, стор. 266, 290.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, Теорія III Риму, стор. 14.

²¹⁸) І. ОГІЄНКО, Українська Церква, т. II, стор. 88.

ухвали Пинського Синоду православних зрівняно з католиками. Православна Церква робиться автокефальною митрополією з трьома єпископами. Реформи ці не були проведені в життя через другий розбір Польщі, року 1793, але проект цей дуже важливий: він свідчить про негасиме прагнення до автокефалії Української Церкви²¹⁹).

XIX століття характеризується в історії Української Церкви ще більшими нагінками. На переломі XVIII та XIX століть, з 1799 року вперше з'являється митрополит Київський не-українець, Гавриїл Банулеско-Бодоні, молдаванин. Він уважав за головне завдання досягти повного «купночинія», себто спільного чину Української Церкви з порядками «соблюдаємыми в Великоросійской Церкви». Мы, — писав він, — будучи обязаны архиерейскою присягою соблюдать купночиніе, за нужное находим сіе разнообразіе в нашей епархіи исправитъ».

Нівеляція Церкви досягнена була шляхом адміністративним²²⁰).

Після Гавриїла Банулеско-Бодоні й до обрання в 1921 році митрополитом Василя Липківського, катедра Київська була обсаджена виключно росіянами. Одні з них ставилися до України ліпше, інші гірше, але принципова установка не змінялася. Де-хто, як Євгеній Болховитинов, залишили значний слід, як дослідники історії Церкви України, або Флавіян Городецькій, що залишив Лаврі багату, коштовну бібліотеку, але всі вони були чужі інтересам Української Церкви.

Призначалися Синодом і єпископи, переважно чужинці, або зросійщені українці. Серед них виділяється українець з походження, Варлаам Шишацький, архієпископ Могилівський та Вітебський²²¹). Коли року 1812 французьке військо, під командою маршала Даву, зайняло Могилів, архієпископ Варлаам визнав владу французів, поминав у церкві Наполеона та його дружину. Зробив він це не з остраху перед силою ворога, а як українець, «палкий прихильник автокефалії української (та білоруської) Церкви». До того треба додати, що він був ігуменом Віленського

²¹⁹) Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО — М. ЧУВАТИЙ, Історія Церкви. Енциклопедія українознавства, Мюнхен 1951.

Коротка історія Православної Церкви, Штуттгарт 1948, стор. 92-93.

²²⁰) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, том II, стор. 447.

²²¹) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 43.

Свято-Духовського монастиря з 1787 по 1789 рік, себто тоді, коли вже викристалізовувалась ідея автокефальної Української та Білоруської Церкви, незалежної від Польщі та Москви, та ідея, яка була оформлена на Пинському Синоді²²²) 1791 року.

Можливо, як припускав проф. Д. Дорошенко, приклад архиєпископа Варлаама Шишацького налякав російський уряд, але після того єпископами були, як вже зазначено вище, не-українці. Правда, серед них були люди співчутливі до України, які цікавилися її історією, побутом, але то були одиниці. Такими були між іншим — Філарет Гумілевський, єпископ Чернігівський та Харківський, автор цінних праць — історії обох єпархій. Він навіть видав українською мовою одну з проповідей. Далі — Гавриїл Розанов, архиєпископ Катеринославський, дослідник історії Запоріжжя, який видав «оповідання Микити Коржа»; далі — Феодосій Макаревський — теж єпископ Катеринославський, дослідник історії Південної України, автор історії Катеринославської єпархії. Але їх було небагато²²³).

Головним у становищі Української Церкви XVIII і зокрема XIX стол. було те, що особа митрополита, його інтенції, погляди, ідеологія — вже не мали значення для України. Всі митрополити були виконавцями волі Святішого Синоду, обов'язковими членами якого вони були. Зовнішнє управління Церкви, втиснуте в склад загальної державної адміністрації, щодалі тратило характер установи суто-церковної, вже не співпрацювало з державою, а служило їй²²⁴).

Російська Церква робиться осередком чорносотенства, реакції. Редакторство синодальних видань перейшло до ультра-реакційного архиєпископа Никона; Синод субсидіює чорносотенний «Колокол»... В III-й і IV-й Державних Думах духовенство являло найбільш реакційну групу.

Синод, зокрема після 1905-го року, викликає протести широких кіл громадянства і навіть законодавчих установ своїми «реформами».

²²²) О. ОГЛОВЛИН, Варлаам Шишацький. «Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії». Мюнхен, ч. 3, 1947, стор. 30-31.

І. БОРЩАК, Наполеон. «Україна», Львів 1937, стор. 123. (За О. ОГЛОВЛИНОМ, *op. cit.*, стор. 33).

²²³) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 43.

²²⁴) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 452.

Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 44.

Так робилася прірва між народом та духовенством. Церковна громада, без зовнішньої спільноти в парафіяльному і взагалі в церковному житті, була дезорганізована та дезорієнтована, і це позначилося фатальними наслідками, коли на церковне громадянство головним чином припало завдання оборони віри й Церкви. Інтелігенція ставала індиферентною до релігії, чи атеїстичною, а коли шукала живої віри у релігійно-філософських організаціях, то не могла знайти спільної мови з ієрархічними колами... Маса ж усе більше шукала задоволення свого релігійного почуття поза церковною огорожею — в розколі та в сектах²²⁵). Таку прекрасну, стислу й вичерпну характеристику становища Церкви дав О. Лотоцький.

Вона не перебільшена в своїй негативній оцінці, і на Україні має ще більше підстав, ніж в інших частинах тодішньої Російської імперії. Дійсно, в Україні ослабла головна основа церковного життя — його соборність. Заступлення соборности «колегіяльністю» в Синоді та єпархіях не могло замінити її. І в парафіях миряни охололи до парафіяльних справ.

Низка брутальних порушень старих історичних традицій українського народу з боку Синоду характеризують першу половину XIX століття. Заборонено було вживати українську мову в проповідях і навіть на Великодній літургії не читали Євангелії українською мовою; ліквідовано церковні братства, припинено обрання священників парафіянами, серед священників все більше призначали не-українців. Уряд Миколи I-го проектував навіть переселити українське духовенство з Правобережжя за межі України та замінити його росіянами. Тільки складність цієї операції стала на перешкоді здійснення проекту. Але окремі єпископи здійснювали його в своїх єпархіях. Так єпископ Чернігівський Антоній протягом 30 років правління заміщав всі вільні парафії росіянами. Перетворена в 1812 році на Духовну Академію Київська Академія стала одною з подібних російських Духовних Академій, і слухачами її призначали переважно закінчивших семінарії в Росії, а українців призначали до інших Академій. «Духовна школа була знярядям політичного й церковного омосковлення кандидатів на священство з українців», писав В. О. Біднов. Навіть церковна преса змінила свій характер, і з середини XIX сто-

²²⁵) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 454

ліття в «Епархіяльних Відомостях» зникають статті з історії та етнографії України. Правительство покладає на духовенство поліційні обов'язки — стежити та повідомляти про політичні рухи. Авторитет духовенства падає в народі. Це виявилось в 1855 році, коли під час Київської козаччини народне обурення було спрямоване насамперед проти духовенства, яке, мовляв, скривало маніфест про козаччину.

Зовні переслідування всього українського в Церкві знайшло відображення в забороні українського стилю церков, заміні їх «казьонним синодальним московським п'ятибанним храмом»²²⁶), заборонялося малювати ікони за українським стилем, нищили статуї, переслідували українські звичаї в Церкві.

Відрив Церкви від народу, від його вікових традицій, приніс свої овочі. Серед вищих верств українського народу, його інтелігенції, позначився цей відрив шуканням інших шляхів, якими можна було досягти задоволення тих релігійних потреб, які перестала задовольняти Церква. Таке задоволення шукали в раціоналістичній філософії, в масонстві, яке досить широко розвинулось в Україні в першій чверті ХІХ стол. Величезне значення мала філософія Григорія Сковороди. Філософія його, як і вся діяльність, не були пов'язані з існуючою Церквою²²⁷).

Послідників Сковороди було багато, до самого Кирило-Методіївського Товариства можна знайти його впливи. Представниками його були І. П. Котляревський, Гр. Квітка, що був послушником в монастирі й кинув його; на все життя залишився він «вільним євангеликом», далеким від Церкви²²⁸). Вплив Сковороди позначився й на Т. Шевченкові; глибоко віруючий християнин — він не раз вороже висловлювався з приводу Церкви, що стала чужою народові²²⁹). П. Куліш, М. Костомаров глибоко шанували Євангелію, але були далекі від Церкви²³⁰). Ідеолог український

²²⁶) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 42, 43, 47.

Еволюцію в ставленні парафіян до зросійщеного духовенства добре намалював І. Нечуй-Левицький в оповіданні: «Українські батюшки і ма-тушки».

²²⁷) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, З історії релігійної думки, Львів 1912, стор. 103-104; 107-111.

²²⁸) А. РІЧИНСЬКИЙ, Проблеми української релігійної свідомости, стор. 35, 152.

²²⁹) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, стор. 113-117.

Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 47.

²³⁰) М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *op. c.*, стор. 118, 125.

Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 44-48.

70-х років XIX стол., М. Драгоманів, ставився вороже до Церкви²³¹⁾.

Цей відрив від Церкви сприяв поширенню серед української інтелігенції раціоналістичних та соціалістичних ідей, які здобували все ширші терени наприкінці XIX та на початку XX століття.

Інший характер прийняв відрив від Церкви широких мас селянства. Тоді, як в XVII, початку XVIII стол., в противагу Великоросії, Україна не знала сект, з середини XVIII стол. починають ширитися в Україні різного роду секти, в яких люди, що їх перестала задовольняти Церква, шукали відповіді. Перша секта — духоборців — була принесена до Катеринославської губернії з Великоросії в середині XVIII стол. Духоборці не визнавали Церкви, ікон, Таїнств²³²⁾. Від духоборців відділилася нова секта — молокан. Молокани визнавали Євангелію, Христа. Вони були досить численні в Катеринославській губернії²³³⁾.

Значно більше значення мало вчення баптистів, яке на Україні відоме під назвою «Штунда». Воно почало ширитися в 50-х роках XIX стол. в Одеському повіті Херсонської губернії. Принесли його українські селяни, які працювали в менонітських колоніях. Батраки в німецьких родинях брали участь разом з господарями в читанні Євангелії перед обідом, в співанні псалмів, в бесідах на релігійні теми, яким приділялося «eine Stunde». Штунда перекинулася до Київської губернії, Катеринославської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської²³⁴⁾.

З 1870-их років почалося урядове переслідування штундистів, яке підняло їх авторитет у народі, як мучеників за віру. Їх засиляли до Сибіру, тримали в тюрмах, відбирали дітей у батьків і т. п. Року 1905 припинено було переслідування й штундисти дістали права існування.

Число штундистів було дуже велике: в Україні в 1877 році на-

²³¹⁾ Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 47-48.

²³²⁾ О. НОВИЦЬКИЙ, Духоборцы. Київ 1882, стор. 50, 62.

В. ЯСЕВИЧ-БОРОДАЕВСКАЯ, Борьба за веру. Историко-бытовые очерки. СПб., 1912, стор. 211-217.

²³³⁾ В. ЯСЕВИЧ-БОРОДАЕВСКАЯ, ор. с., стор. 218.

И. П. МОРОЗОВ, Молокане. М., 1931, стор. 37-41.

²³⁴⁾ П. Л., Матеріали для історії виникнення штунди. «Кієвская Старина», 1884, кн. XI, стор. 501.

В. ЯСЕВИЧ-БОРОДАЕВСКАЯ, ор. с., стор. 20, 293.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Українські джерела, стор. 249.

раховувалося 300.000 чоловік, а за час I-ої світової війни — 4 мільйони²³⁵).

Цей рух мав в основі російський характер: байдужість до церковних питань української інтелігенції спричинилася тому, що його не було використано для церковно-національної справи. Лише один М. Драгоманов розумів значення його для національного питання²³⁶).

Перелічені рухи мали раціоналістичний характер. Такий раціоналізм не задовольнив українців, в душах яких завжди була потреба в містиці: оцю містику дав Кіндрат Малеваний, селянин Таращанського повіту. Блискучий оратор, екзальтована натура, він повірив у те, що Христос є лише символ правди, а він сам — є теж Христос. Слава Малеванного ширилася, цілі села охоплені були екстазом, люди плакали від щастя, що вже настало Царство Боже на землі. Закінчилося тим, що Малеванного примістили до лікарні психічно-хворих і він пробув там 12 років; лише в 1905 році його звільнили²³⁷).

Були в Україні й інші містичні секти: хлисти, скакуни, яких називали «шалопути»²³⁸). Все це свідчить, як багато людей спинилося поза церковним впливом в Україні, тому, що не почували того постійного міцного зв'язку з Церквою, з її клиром, який колись самі обирали й вважали за близький для себе. Це був протест проти зросійщення Української Церкви.

Звичайно, не весь народ відійшов від Церкви. Не зважаючи на урядові заходи, було багато людей, які намагалися надати Церкві попередній український характер. Не зважаючи на заборону, дехто із священників казали проповіді українською мовою й на-

²³⁵) Т. ЗІНЬКІВСЬКИЙ, Труды Т. Зіньківського, зредатовано В. ЧАЙЧЕНКОМ, кн. II, стор. 141-188; 161-176; 155-162; 182-194; 201, 209-218; 229, 162, 182.

В. ЯСЕВИЧ-БОРОДАЕВСКАЯ, ор. с., стор. 24-25-52, 35-38; 40-108, 293.

²³⁶) «Україна», Київ 1907, кн. VI, VII-VIII, IX.

В. БОНЧ-ВРУЕВИЧ, Матеріали к історії и изученію русскаго сектанства. Вып. III. Петербург 1910, стр. 9-57; 165-180.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, З історії релігійної думки, Львів 1919, стор. 149.

М. ДРАГОМАНОВ, Вибрані твори, т. I, Прага 1937.

²³⁷) И. СИКОРСКИЙ, Сборник научно-исследоват. статей, Киев 1892, кн. 5.

В. ЯСЕВИЧ-БОРОДАЕВСКАЯ, ор. с., стор. 132-180.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, З історії релігійної думки, стор. 139-144.

²³⁸) В. ЯСЕВИЧ-БОРОДАЕВСКАЯ, ор. с., стор. 226; 181-20; 218-277.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ, З історії релігійної думки, стор. 145-148.

віть друкували їх, як В. Гречулевич, І. Бабченко, С. Опатович²³⁹). Розуміючи важливість для народу мати Святе Письмо в рідній мові, в XIX стол., подібно до того, як було в XVI-XVII стол., робили переклади Святого Письма українською мовою. Так майже одночасно Г. Квітка в Харкові та Маркіян Шашкевич в Галичині стали перекладати витяги зі Святого Письма; року 1859 друкуються «Псалми», «переложенные на малорусское наречіе» М. Максимовичем. В. Олександрів переклав книги Бытія, Исход, Іова, Товита та Псалтир. В друку з'явилися тільки «Псалми» р. 1893. П. Куліш разом з І. Пулюєм переклали майже всю Біблію. Надруковано її було в 1903 році в Відні. З 1860 року П. Морачевський закінчив переклад Євангелії та Діянь Апостольських. Проте видати їх не вдалося, бо Синод поставився рішуче проти цього. Лише р. 1906, під тиском громадськості, завдяки підтримці Президента Академії Наук, в. кн. Константина Константиновича та міністра С. Ю. Вітте, Синод дозволив надрукувати Євангелію в українській мові²⁴⁰).

Не зважаючи на всі заходи Синоду, в духовних школах України — семінаріях та Духовній Академії — існували українські гуртки і вони робилися осередками українського національного руху серед молоді. Коли в XX. стол. розвинувся національний рух, в ньому участь брали учні семінарій. Під час революції 1905 року духовенство Подільської єпархії ухвалило домагатися заснування катедри українознавства в Подільській духовній семінарії.

Характерно, що спроба оновлення Церкви вийшла не з церковних кіл: року 1904 видано було царський наказ Комітетові Міністрів переглянути закони про чужовірців, сектантів, розкольників, з метою поширення їх прав в напрямі релігійної толеранції. В зв'язку з цим голова Комітету Міністрів С. Ю. Вітте оголосив Записку, складену поступовими церковними діячами, про стан Православної Церкви. В Записці доводилась konieczність ослабити залежність Церкви від урядових чинників, поширити самодіяльність Церкви, поновити соборність та скликати Собор. Але ця Записка зустріла протест з боку К. П. Победоносцева, який подав Записку протилежного змісту й дістав наказ царя передати справу Синодові. Синод, під головуванням митрополита Петербурзького, Антонія Вадковського, вдався до царя з проханням дозво-

²³⁹) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 45.

²⁴⁰) О. ЛОГОЦЬКИЙ, Українські джерела церковного права, стор. 36-38.

лити скликати Собор, але знову, під впливом К. Победоносцева, цар відмовив, офіційно — до закінчення війни з Японією. Лише в 1906 році утворено Предсоборні Збори. В них брало участь духовенство та миряни. Але весь характер праці Зборів був реакційний; визнано лише конечність автономії Церкви в справах внутрішніх та бодай обмежену децентралізацію церковного устрою, а в справі зовнішнього устрою — поновлення патріархату. Практичних наслідків ці праці не мали, а Собор було скликано лише після революції, в 1918 році²⁴¹).

²⁴¹) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 46-47.

VI. УКРАЇНЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Революція 1917 року відживила національні почуття українського народу, прагнення до власної держави, прагнення незалежності політичної та національної. Виявила вона в народі, принаймні в його вищих, провідних верствах прагнення незалежності автокефальної Церкви. Проте здійснити це прагнення було дуже тяжко тому, що довелося вести боротьбу з надто сильними й впливовими противниками, а головне тому, що значна частина тих українських провідних на той час елементів відірвалася від Церкви й не усвідомлювала її значення для творення незалежної Держави.

Коли в Києві було закладено Центральну Раду, ще як союз громадських організацій, до неї вступила заява від 7 березня 1917 року від Пастирських Зборів духовенства з проханням допустити на Збори Ради делегатів від цих Зборів: протоєрея Н. Шараєвського, священника А. Ходзицького та п. Г. Чернявського з правом голосу. Збори Центральної Ради ухвалили прийняти. Під час Національного Конгресу в його президії засідав представник українського духовенства, о. Павло Погорілко, а до почесної президії було обрано єпископа Никодима²⁴²⁾. «Проте українська демократична інтелігенція, яка за революції держала в руках провід, не виявила належного зрозуміння для справи Православної Церкви й для необхідності перетворити її в Національну Українську Церкву», — писав Д. Дорошенко²⁴³⁾.

Українське духовенство не знайшло підтримки з боку правлячої верхівки й не взяло далі активної участі в будівництві Укра-

²⁴²⁾ О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 455-458.

Д. ДОРОШЕНКО, Історія України 1917-1923 р.р., Ужгород 1932, т. I, стор. 406

Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 50. В цих двох працях Д. Дорошенка є протиріччя: в «Історії» він пише, що до почесної президії Національного Конгресу вступив єпископ Никодим, а в «Православній Церкві» — Єпископ Димитрій Уманський. На запитання, як вийти з цього протиріччя, Д. І. Дорошенко в 1944 р. підтвердив, що то був єпископ Никодим.

²⁴³⁾ Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 50.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Церковна справа на Україні. «Літературно-Науковий Вісник», 1923, кн. V, стор. 65. (За Д. ДОРОШЕНКОМ).

їнської держави та національного життя. Таке нехтування українським духовенством мало наслідком те, що значна частина духовенства російського походження, або обмосковлена, а також парафіяни, вороже наставлені до українства, — а таких на початку революції було багато, — ще тісніше линули до Російської Церкви, шукаючи там підтримки²⁴⁴).

Зростала диференціація між духовенством України і зростало вороже ставлення до українського духовенства з боку тих, хто тримався загально — Російської Церкви. Якщо навіть бажали вони реформи її, то чекали від Всеросійського Церковного Собору, скликання якого було оголошено в квітні 1917 року. Відбувся він лише на початку 1918 року й дійсно приніс кардинальні реформи: було поновлено патріархат й обрано на патріарха єпископа Тихона Белавіна.

Українська громадськість по всій Україні розпочала підготовку організації Української Церкви. По всіх єпархіях організували Єпархіяльні Собори — перші за весь час російської доби, — але тільки Полтавський та Подільський виявили національну свідомість. На Полтавському Єпархіяльному З'їзді в травні 1917 року було висловлено побажання автокефалії Української Православної Церкви. Так само Єпархіяльний Подільський З'їзд, що відбувся в кінці квітня, висловив надію, що з «автономією України настане й автокефалія в Православній Українській Церкві»²⁴⁵) вони свідчать, що ідея автокефалії не завмерла, не була забута і чекала відповідного моменту, щоб виявитися знову.

У жовтні, після відділення українського війська від російського, на військових з'їздах було поставлено питання про відокремлення Української Церкви і скликання Всеукраїнського Церковного Собору. Установчі Збори «Братства воскресення Христа» у Києві висловилися за автокефалію. Передсоборна Комісія, обрана Єпархіяльним З'їздом, кооптувала нових членів і перетворилася на «Всеукраїнську Церковну Рад», як тимчасовий керівний орган Української Церкви. Головою її став священник Олек-

²⁴⁴) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 50.

²⁴⁵) Митрополит В. ЛИПКІВСЬКИЙ, Відродження Української Церкви в Українській Народній Республіці 1917-1921 р.р. «Вільна Україна», Дітройт 1958, ч. 17, стор. 23.

Д. ДОРОШЕНКО, Історія України, т. I, стор. 407. Доповідь про автокефалію Церкви була передрукована чотири рази. (Там же).

сандер Маричів. Всеукраїнський Церковний Собор було скликано 7 січня 1918 року. В склад його входив єпископат, один священник та двоє мирян від кожного повіту, вся Всеукраїнська Церковна Рада та 100 представників від війська, разом 400 осіб. Більшість Собору була прогресивна, але наслідків він не дав: 23 січня він припинив працю, — до Києва підступили большевики²⁴⁶).

На нові рейки стала справа автокефалії за Гетьманського уряду. На чолі Міністерства Ісповідань поставлено професора В. В. Зіньківського. Завдання його було дуже тяжке: майже весь єпископат і більша частина духовенства були ворожі цим ідеям і стояли за збереження зв'язку з патріархією Московською. Становище ще погіршало, коли на Київському Єпархіяльному З'їзді, всупереч протестові Міністра Ісповідань, який вимагав, щоб обрання було на Всеукраїнському Церковному Соборі, але за згодою патріарха, було обрано на митрополита Київського Антонія Храповицького, рішучого противника автокефалії та українізації Церкви²⁴⁷).

В. В. Зіньківський висловлювався як прихильник автокефалії Церкви ще в кінці 1917 року; як міністер він хотів провести на літній Сесії Собору спочатку автономію Церкви, а тим часом підготувати питання автокефалії, погодивши його із Вселенськими Східними патріархами і вже маючи згоду їх — поставити питання на осінній Сесії Собору. Проте літня Сесія Церковного Собору висловилася проти автокефалії, лише за автономію Церкви. Собор з порушенням усіх правил, виключив зі складу Собору Всеукраїнську Церковну Раду, яка організувала скликання Собору, залишивши за нею право обрати лише 3-х делегатів; як сказано вже, вона стояла на засаді автокефалії. Протест Міністра Ісповідань не мав наслідків. Тоді прийнято було рішення Уряду поставити перед осінньою Сесією Собору рішуче питання автокефалії і в разі відмови — розпустити Собор і призначити нові вибори²⁴⁸).

²⁴⁶) Д. ДОРОШЕНКО, Історія України, т. II, Ужгород 1930, стор. 319-322. Митрополит В. ЛИПКІВСЬКИЙ, Відродження Церкви. «Вільна Україна», 1958, ч. 18, стор. 24-26.

²⁴⁷) Д. ДОРОШЕНКО, Історія України, т. II, стор. 323-324. ЙОГО ж, Православна Церква, стор. 52. Обрано було Антонія так: він дістав 160 голосів «за» та 130 — «проти».

²⁴⁸) Д. ДОРОШЕНКО, Історія України, т. II, стор. 325-332. Митрополит В. ЛИПКІВСЬКИЙ, Відродження Української Церкви. «Вільна Україна», 1958, ч. 17, стор. 27.

На осінній Сесії Собору виступив вже наступник В. В. Зінківського — О. А. Лотоцький. 12 листопада 1918 року на засіданні Церковного Собору він, маючи ухвалу Кабінету Міністрів, виступив з промовою про оновлення Церкви. В ній казав він так: «Основна засада Української Церковної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути й самостійна Церква. Ніякий уряд . . . не може погодитись на те, щоб осередок Церковної влади перебував в іншій державі . . . Українська Церква має бути автокефальною під головуванням Київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Автокефалія Української Церкви — це не лише церковна, а й національна наша необхідність. Це конечна потреба нашої Церкви, нашої Держави, нашої нації . . . В імені Уряду Української Держави маю за честь проголосити його тверду і непохитну думку, що Українська Церква має бути автокефальною»²⁴⁹).

Урочисто деклярована автокефалія залишилася нездійсненою: за місяць Гетьманського Уряду вже не було і на чолі Української Держави стала Директорія.

Директорія 1 січня 1919 року урочисто оголосила декрет про автокефалію Української Церкви, складений О. А. Лотоцьким. Малося на увазі оформити її за погодженням зі Східними патріярхами, і О. А. Лотоцький дістав відрядження на чолі дипломатичної місії до Царгороду для переговорів у цій справі з патріярхом Константинопольським та іншими. О. Лотоцький дістав згоду патріярха Константинопольського на автокефалію Української Церкви, але це не мало практичного значення: Україна знову опинилася під окупацією большевиків. Директорія перенеслася до Кам'янка-Подільського. Там Міністер Ісповідань, проф. І. Огієнко, намагався провадити справу українізації Церкви далі, але район, підвладний Директорії, звужувався, а за рік Директорія подалася на еміграцію.

В лютому 1919 року Україну знову окупували большевики. Тяжкі переживання, які викликав постійний терор, зв'язані з ним арешти, розстріли (між іншими — В. П. Науменка в Києві), викликали піднесення релігійного почуття. Збільшилося відвіду-

²⁴⁹) Д. ДОРОШЕНКО, Історія України, т. II, стор. 333-334.

Його ж, Православна Церква, стор. 53.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. I, стор. 142.

вання храмів, до церкви йшли люди, що десятками років не були в ній. З другого боку — для українців Церква стала єдиною організацією, в якій могло знайти вихід почуття національної солідарності та патріотизму.

Советська влада спочатку ставилася поблажливо до відділення Української Церкви від слов'янської, як засобу ослабити «Тихоновську» Церкву; в 1920-х роках у кожному місті було передано по кілька церков українським громадам. У Києві було передано собор Св. Софії, Андреевську церкву, собор Великого Миколая на Печерську, дві церкви на Подолі, Благовіщенську в Харкові, Вознесенську в Переяславі і т. д. Тут, в українських церквах не вгасала думка про автокефалію, двічі так урочисто проголошену і так невітлену в життя.

Між тим, сучасна церковна практика давала різкий контраст: маса мирян, — яка все зростала, — прагнула української автокефальної Церкви, і єпископат, який ставився до неї вороже. Небагато єпископів-українців залишилося на Україні після падіння Держави: Димитрій Уманський, Никодим Чигиринський, Агапит Катеринославський, Парфеній Полтавський.

В Україні спостерігається оригінальне явище: існує багато парафій, які живуть своїм життям, правлять службу Божу українською мовою і не мають єпископів, не мають зв'язку з ними. Напочатку 1919 року парафії обрали уповноважених, які склали вищий орган: Всеукраїнську Церковну Раду. Цілий рік шукала вона можливості знайти контакт для спільної праці з єпископами — і не знайшла його.

Становище Української Церкви погіршало, коли 31 серпня 1919 року Київ заняла «Добровольческая» армія. Вона поставила вороже до всього українського. До Києва повернувся митрополит Антоній Храповицький (його було вивезено Директорією напочатку 1919 року). Він виявив себе ворогом українзації Церкви²⁵⁰). В грудні 1919 року від'їжджаючи з добровольцями, залишив він «прокляття» тим єпископам та священникам, які будуть служити українською мовою (ситуація трохи нагадує ту, яка створилася в Києві з від'їздом із Києва митрополита-грека Михаїла в 1145 році).

²⁵⁰) А. РІЧИНСЬКИЙ, Проблеми Української релігійної свідомости, стор. 11-12.

Наступник митрополита Антонія, єпископ Назарій, ще більше поширив заборону служити українською мовою. Тоді Всеукраїнська Церковна Рада ухвалила: 1. не визнавати цієї заборони; 2. не визнавати влади існуючого в Україні єпископату. Управління Українською Церквою вона взяла на себе.

Цій заяві Всеукраїнської Ради не було в свій час дано належної уваги. Лише єпископ Полтавський Парфеній звернувся до єпископа Назарія з листом, в якому благав його зняти заборону й дозволити відправляти служби Божі українською мовою і взагалі не перешкоджати влаштовувати церковне життя відповідно давнім звичаям. «Українська сила стихійна, — писав Парфеній, — і неможливо боротися проти неї»²⁵¹). Але ні єпископ Назарій, ні патріарх Тихон не враховували наслідків своєї політики. Тим часом на пленумі 5 травня 1920 року Всеукраїнська Церковна Рада проголосила автокефалію Української Церкви і винесла ухвалу: «не визнавати надалі цих ворогів свого церковного життя своїми єпископами»²⁵²).

Року 1921 було зроблено спробу дістати канонічних єпископів для Української Церкви. На Єпархіяльному З'їзді в Києві зібралося 400 делегатів, серед них 100 священників, і обрали на митрополита Київського єпископа Парфенія, а його заступником — єпископа Антонія. Але під тиском патріарха Тихона єпископ Парфеній відмовився, а єпископ Антоній не мав можливості приїхати на Україну²⁵³). Замість того патріарх призначив до Києва митрополитом (без обрання) свого екзарха, архієпископа Михайла Єрмакова. Єпархіяльний Собор звернувся до нього з проханням рукоположити єпископів та священників, яких буде обрано Собором, але екзарх рішуче відмовив.

Всеукраїнська Церковна Рада скликала в жовтні 1921 року Всеукраїнський Церковний Собор, на який з'їхалося зо всієї України 472 делегатів, в тому числі 64 священників та 18 дяконів. Було запрошено всіх єпископів та екзарха Михайла, але вони не прибули: екзарх попередив, що буде позбавлений сану той, хто візьме участь в Соборі. Сам екзарх відвідав Собор, але повторив, що висвячувати єпископів не буде, а якби була потреба в тому,

²⁵¹) А. РІЧИНСЬКИЙ, Проблеми, стор. 12.

²⁵²) Історична Записка про минуле життя Української Православної Церкви і відродження автокефалії, Мюнхен-Нюрнберг 1954, стор. 10.

²⁵³) А. РІЧИНСЬКИЙ, Проблеми, стор. 13.

то зробить це за власним вибором та радив членам роз'їхатися по домам²⁵⁴).

Тоді Собор вирішив піти революційним шляхом і обрати єпископів без згоди екзарха. Звернутися до єпископів інших Церков було неможливо, бо всі кордони було закрито. Собор мав на увазі практику давніх часів, коли Собор церковний доручав поставлення обраного ним єпископа не тільки єпископам, але й пресвітерам, як про це свідчить Св. Іпполіт (2-го століття) в своїх кано-нах, практика Церкви Олександрійської (свід. бл. Ієроніма та ін.) і приклади Св. Письма (як Діяння 13,1; І. Тимоф. 4,14 та інш.). Практика перших віків християнства дає приклади хиротонії єпископів пресвітерами, без участі єпископа, який порядок тримався до I-го Вселенського Собору 325-го року. Підкреслює митрополит Іван Теодорович, що в Апостольські часи не відрізняли термінів «єпископ та пресвітер»²⁵⁵).

Поставлення єпископом обраного вже Собором протоєрея Василя Липківського відбулося 23 жовтня 1921 р. До нього готувалися члени Собору протягом трьох днів спільної молитви в Соборі Св. Софії, всі вони сповідалися й запричастилися. 23 жовтня, на Літургії, пресвітери «покладенням рук» висвятили Василя Липківського на архієпископа та митрополита Київського²⁵⁶). В Літургії брали участь 30 священників та 18 дяконів.

Член цього Собору, тоді священник Староконстантинівський, нині митрополит США, Іван Теодорович, такими словами передає подію висвячення Василя Липківського: «Церква Українська рішенням першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору перемогла цей, так здавалось, безвихідний стан. Вона перемогла силою віри. Вірою цей Собор Церкви піднісся на височінь духа первісних християн».

Згадуючи слова Св. Ігнатія Богоносця, який, ідучи в Рим на розтерзання львами, повчав, що в лишеній ним Церкві «єпископствує сам Ісус Христос», — тим же переконанням, — пише Іван Теодорович, — перейнявся Перший Всеукраїнський Православний Собор відродженої Української Церкви.

«... Перед НИМ положила свою віру, свою надію, своє бла-

²⁵⁴) Історична Записка про минуле життя Української Православної Церкви, Мюнхен-Нюрнберг 1954, стор. 11.

²⁵⁵) Іван ТЕОДОРОВИЧ, Архієпископ УАПЦ в Америці й Канаді, Благодатність єрархії УАПЦ, Регенсбург 1947, стор. 108-113; 52-53.

²⁵⁶) Історична Записка, стор. 12.

гання, вона (УКРАЇНСЬКА Церква — Н. П.-В.) тоді лишила на боці слова і закони мудроців чоловічих, а поставила перед собою вічне і незмінне приречення Його: „Я завжди з Вами” ...»²⁵⁷).

«Наша Церква під тиском особливо несприятливих обставин, відійшовши від пізнішого порядку хиротонії в поставленні першого архипастиря її, лишилася вірною духові тайни Священства і відновила на один акт порядок, що існував у Православній Церкві через віки, через первісні і святі віки її життя, існував, доки не був змінений порядками пізнішими. Ми шануємо цей пізніший порядок, вважаємо його доцільним і повернулися до нього, але в часі особливої потреби ми ужили теж святого, благодатного і в ті часи канонічного, старішого порядку, тим не рвучи зв'язків з Христом і Його Церквою, пориваючи лише їх хіба з тими, вузькість і застоянність розуміння яких не дає їм змоги рука в руку йти з нами»²⁵⁸).

Наведені довгі цитати з твору митрополита Івана Теодоровича вводять в курс справи: вони показують, як розуміли акт посвяти митрополита Василя Липківського члени Собору й якими мотивами послуговувалися вони.

На другий день, 15 жовтня, таким же способом, але з участю митрополита Василя Липківського, було висвячено протоєрея Нестора Шараєвського на архієпископа; протягом наступних днів було висвячено вже загальнопринятим способом митрополитом Василем та архієпископом Нестором 5 єпископів²⁵⁹).

Після того єпископи висвятили священників.

Всеукраїнський Православний Церковний Собор підтвердив, що «Українська Православна Церква, як Автокефальна, є вільним членом Всесвітньої Соборної Православної Церкви і лишається в непорушному братерському єднанні зо всіма Православними Церквами»²⁶⁰).

Одночасно з рукоположенням єпископів Собор оголосив Українську Церкву Соборноправною та виборними всіх священо- і

²⁵⁷) Іван ТЕОДОРОВИЧ, Благодатність..., стор. 100.
В. ЧЕХОВСЬКИЙ, За Церкву Христову, громаду, проти царства тьми, Франкфурт/Майн 1947, стор. 28-29.

²⁵⁸) Іван ТЕОДОРОВИЧ, Благодатність..., стор. 103.

²⁵⁹) А. РІЧИНСЬКИЙ, Проблеми, стор. 19, 24-26.

²⁶⁰) Данило СВЯТОГІРСЬКИЙ, Головні засади Української Автокефальної Православної Церкви, Дармштадт 1946, стор. 100-104.

церковнослужителів та членів спархіяльних та деканальних установ²⁶¹).

Українська Церква визнала, що Церкви всіх народів повинні бути вільними, автокефальними і не може бути підлеглості Церкви одного народу — Церкві другого, бо Церква є вільне сполучення братів, а не примусове з'єднання²⁶²).

Собор вніс багато нового в церковні канони: ввів одружений єпископат і зняв обмеження для єпископів та священників одним шлюбом. Вніс він нове в зовнішні звичаї: дозволив священникам поза храмом та поза требами носити цивільний одяг та голити бороду²⁶³).

Перші місяці після висвяти митрополита та єпископів, Київ переживав добу надзвичайного піднесення: щодня йшли служби в Св. Софії, щодня виступали проповідники Слова Божого й висвячувалось нових священників. До Києва йшли як на прощу, послухати службу на українській мові. Протягом двох місяців було висвячено коло 200 чоловік священників та стільки ж дияконів. Доводилося висвячувати по кілька за одною службою. «Це було щось стихійне, це було щось подібне до перших днів після Зшестя Святого Духа на Церкву Христову»²⁶⁴).

Перші роки УАПЦ швидко ширилася. За три роки було вже 30 єпископів, понад 2000 парафій, 1657 священників.

Людей приваблювала українська мова Богослужб, гарні проповіді. Церкви були прикрашені рушниками, квітами. В Церкві лунали українські співи, поновлено старі звичаї, взагалі Служба Божа в автокефальних храмах відбувалась виключно гарно. Приваблювало людей й те, що поновлена була соборноправність, парафіяни брали участь в обранні духовенства, втягувались безпосередньо в церковне життя.

Як тільки дійшла до Канади вістка про поновлення Української Держави та Автокефальної Православної Церкви, серед української еміграції почався рух — утворити свою Автокефальну Українську Церкву, в канонічній залежності від Київської. На бажання канадійців, архієпископ Іван Теодорович очо-

²⁶¹) Д. СВЯТОГІРСЬКИЙ, *op. c.*, стор. 8.

²⁶²) ІСТОРИЧНА ЗАПИСКА, стор. 14.

²⁶³) ІСТОРИЧНА ЗАПИСКА, стор. 15.

²⁶⁴) Матеріяли до Патерика Української Автокефальної Православної Церкви, ч. I, Мюнхен 1951, стор. 28-30.

лив Українську Церкву²⁶⁵). Приєдналися парафії Туркестану, Семиріччя. До Семиріччя запрошено було єпископа УАПЦ; поїхав єпископ Костянтин Кротевиць²⁶⁶).

Патріярша «Тихонівська» Церква поставилася вороже до Української Автокефальної Церкви. Вона оголосила її «безблагодатною», не визнала поставлених Церковним Собором єпископів та рукоположених ними священників, не визнала Таїнств, що совершають вони, за Таїнства. Але цікаво, що визнавши за Українською Церквою таку еретичність, єпископи так і не наважились оголосити їй анатему. Навпаки, митрополит Василь Липківський розповідає, що в 1922 році Собор Тихонівсько-Московської Церкви ухвалив увійти в порозуміння з ВПЦР, для чого обрав п'ять представників і прохав обрати й від себе п'ять представників й утворити спільну комісію для порозуміння²⁶⁷).

Зароджена в часі втрати Україною власної Держави УАПЦ 1921 року являла дуже складне явище. Вона стала єдиним осередком національних прагнень українського народу. До неї тяглися свідомі українці різних станів, різних верств: політичні діячі, вчені, педагоги, воєнки, кооператори, люди з високою освітою й малописьменні селяни. Але кількість висвячень перевищувала якість кандидатів. Митрополит Василій Липківський чорними фарбами малював перший єпископат, серед якого було чимало людей випадкових, слабодухих, недостатньо жертвних, з яких дехто попався навіть на гачок ГПУ²⁶⁸). Таке ж явище було звичайне і серед священників: серед духовенства було багато щирих патріотів, але мало людей з відповідною духовною освітою. Архієпископ Костянтин Малюшкевич писав, що серед УАПЦ було дві течії: одні хотіли, спираючись на національні почуття, піднести Українську Церкву, а інші — за її допомогою зміцнити національний рух. Таке ставлення до Церкви ображало почуття побожних людей²⁶⁹). Не нові канони, не одружений єпископат, а оцей світський елемент в Церкві відштовхував людей: з 9000 парафій в Україні до революції прийняли УАПЦ лише біля 2000.

²⁶⁵) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 55.

²⁶⁶) ІСТОРИЧНА ЗАПИСКА, стор. 13, 19.

²⁶⁷) Матеріяли до Патерика УАПЦ, Мюнхен 1951, стор. 27.

²⁶⁸) Митрополит В. ЛИПКІВСЬКИЙ, Життя в житті УАПЦ та її керівних органів за другої ВПЦР. «Відомості Генерального Церковного Управління УАПЦ на Велику Британію. Лондон 1951, ч. 12-15, стор. 12-13.

²⁶⁹) Архієпископ Костянтин МАЛЮШКЕВИЧ, Служення єпископів в УАПЦ. «Церква і Життя», 1928, ч. 2/7, стор. 83, 85.

Була ще причина, яка шкодила Церкві: то була соборноправність, від якої за 200 років панування Синоду відстали люди. Відновлена в добу революції, вона набула характер революційних «рад» і замість співпраці з духовенством часто ставала на шлях боротьби з ним. В спогадах митрополита Василя Липківського відбилася боротьба його з головою Церковної Ради Михайлом Морозом²⁷⁰). «Соборноправність уявляли собі як «радоправіє», — писав він... «Недоладності в повітових церковних радах більше, ніж що інше шкодили поширенню й організації УАПЦ»²⁷¹).

Обраний замість В. Липківського на митрополита Миколай Борецький²⁷²), після об'їзду всієї єпархії в 1928 р. відзначив у звіті, що невірно зрозуміла соборноправність перетворилася «із дорогоцінного дару Христового... в безмежну сваволлю». Він застерігав проти неправдивого розуміння соборности й використання її не на благо, а на зло. Характерно, що на слова митрополита відповідь дав голова Малої Ради, який обіцяв «вжити заходів до виправлення... хиб, зокрема дати в інформаціях правдиве розуміння соборноправности»; т. ч. Церкву направляє не митрополит, а Голова Малої Ради²⁷³).

Великі Микільські Збори 1927 року дають багатий матеріал про життя УАПЦ: про анархію на місцях, про приниження духовенства членами Рад²⁷⁴). Характерно: на цих саме Зборах В. Чехівський закинув духовенству, що воно мало нібито окрему раду, а митрополитові — листування поза Радою з Є. Бачинським²⁷⁵).

Тертя між духовенством та мирянами полегшували Советському урядові боротьбу з УАПЦ. Боротьба почалася вже з 1922 року, але методи її були різні. Діяльність митрополитів та єпископів обмежувано; митрополитові В. Липківському не давали права

²⁷⁰) Митрополит В. ЛИПКІВСЬКИЙ, *op. c.*, «Відомості», ч. 12/15, стор. 12.

²⁷¹) Митрополит В. ЛИПКІВСЬКИЙ, *Про Соборноправність*. «Слово Істини» 1949, ч. 2-26, стор. 18-19.

²⁷²) Патерик, Мюнхен, 1951, стор. 18-23. Там же біографії В. Липківського і М. Борецького.

²⁷³) Митрополит УАПЦ Миколай Борецький про соборноправність. «Слово Істини» 1949, ч. 2/26, стор. 19, 20.

²⁷⁴) Протокол Великих Микільських Зборів ВПЦР. Мюнхен 1954, стор. 11, 12, 19.

²⁷⁵) Протокол..., стор. 27, 31, 43, 52-55.

на виїзд з Києва; заборонено виступати з проповідями ліпшим промовцям (Миколі Карабіновичу, Миколі Борецькому)²⁷⁶).

Для боротьби з Церквою створено в Москві 1923 року «Живу Церкву» та «Обновленчеську», їх переноситься в Україну, але вони в Україні не знайшли співчуття. Тоді ГПУ організувало через своїх агентів «Братство об'єднання Української Православної Церкви», на чолі якого став єпископ, висвячений «обновленчеським» митрополитом в Москві — Павло Погорілко. Ця організація притягла багато вірних; їх приваблювала українська мова служби та «благодатність». Одночасно діяло Полтавське ГПУ, використовуючи протоєрея Ф. Булдовського. Він був прихильник автокефалії, але за умовою «благодатности». Ф. Булдовський був висвячений єпископом Григорієм — Тихонівської Церкви — на єпископа. Ці єпископи висвятили ще 4-ох єпископів й заснували «Соборно-Єпископську Церкву». Слов'янських єпархій приєдналося багато, але жодної з УАПЦ. Таким чином ця організація стала мостом яким переходили до УАПЦ²⁷⁷).

Ще року 1922 ГПУ почало вишукувати в складі УАПЦ слабодухих людей, за допомогою яких можна розкласти Церкву зсередини. Такі знайшлися, які пішли на провокацію ГПУ, вони вносили проекти зміни термінології, пропонували не вживати слів «Господь», «раб», бо вони нагадують панство. Парафії було пропонувано замінити «братствами», не зв'язаними між собою. На початку 1924 року з'явилася «Діяльна Христова Церква» — ДХЦ — головою якої став М. Мороз. Осередком ДХЦ став Михайлівський монастир у Києві. Далі відібрали в УАПЦ ряд інших церков і передали «Діяльній Церкві». Проте ДХЦ виявилась безсилою, не зважаючи на допомогу ГПУ (гарний хор тощо) і року 1927 «ліквідувалася»²⁷⁸).

З 1926 року посилюється терор: храми УАПЦ обкладалися непосильними податками; єпископів, священиків, активних діячів

²⁷⁶) Митрополит В. ЛИПКІВСЬКИЙ, Хиби в житті УАПЦ. «Відомості», ч. 9/12-10/13, стор. 8-9.

Матеріяли до Патерика, стор. 17-19.

²⁷⁷) Митрополит Василь ЛИПКІВСЬКИЙ, Відношення Радянської влади до віри і Церкви взагалі та тактика руйнації її. «Вільна Україна», 1955 ч. 4, стор. 50-51.

О. ЛОТОЦЬКИЙ. Автокефалія, II, стор. 481-486.

²⁷⁸) Митрополит Василь ЛИПКІВСЬКИЙ, Українська Автокефальна Церква і радянська комуністична влада. «Вільна Україна», 1955, ч. 6, стор. 30-35.

арештовували, засиляли до таборів, розстрілювали. Процес СВУ 1929-1930 рр. погіршав становище духовенства УАПЦ: його трактувалося урядом як контрреволюціонерів, «петлюрівців». Заарештовано митрополитів — Василя Липківського, Миколая Борецького, єпископів: Юхима Калішевського, Юрія Тесленка, Якова Чулаєвського, Максима Задвірника. До кінця 1930 року заарештовано біля 300 священників та дияконів²⁷⁹).

Загальна політика переслідування Церкви Советським урядом набула виняткової жорстокости відносно УАПЦ. Церкви спорожніли, число парафій зменшилося: з понад 2000 парафій в 1929 році залишилося біля 300.

Року 1930 УАПЦ було офіційно ліквідовано; для цього скликано «Надзвичайні збори УАПЦ», які «ліквідували» її, визнавши діяльність її шкідливою. Чимало священників та єпископів зрелися сану. Парафії, що залишилися, опинилися в повній незалежності: жодного церковного проводу не залишилося.

Правда, за рік, в грудні 1930 р., з наказу ГПУ скликано було нові «Надзвичайні Збори», які поновлюють УАПЦ, поновлюють всю організацію її, але то було лише пародією на УАПЦ. На чолі її було поставлено митрополита Івана Павловського, при ньому була Всеукраїнська Церковна Рада. Все це — з надійних, з погляду ГПУ, людей. Митрополія ця перебувала в Харкові і митрополит іменувався «Харківський і всієї України»²⁸⁰).

Так закінчила своє існування УАПЦ 1921 року, але й до цього часу не маємо правдивого, об'єктивного дослідження її. Відкидаючи оцінки її, зроблені українцями-сучасниками²⁸¹), наведемо думки трьох сторонніх спостерігачів. Росіянин, єпископ Йосип, представник Обновленської Церкви, писав у своїй книзі, що УАПЦ — «самое крупное явление в церковной жизни Украины»²⁸²). Чех, професор Карлового університету в Празі, Мурко, відмічав боротьбу УАПЦ з безбожниками²⁸³). Ще цікавіші слова

²⁷⁹) Д. БУРКО, Проблеми Української Православної Церкви на чужині. «Рідна Церква», Карлсруе 1957, ч. 27, стор. 3.

²⁸⁰) Митрополит В. ЛИПКІВСЬКИЙ, *op. c.*, «Відомості», ч. 9/12-10/13, стор. 8-9.

²⁸¹) Див. Архiep. ІВАН ТЕОДОРОВИЧ, БЛАГОДАТНІСТЬ УАПЦ, ст. 100.

²⁸²) ІСТОРИЧНА ЗАПИСКА, стор. 19.

²⁸³) «НОВИЙ ЧАС», Львів, 1925, стор. 16.

д-ра Г. Коха: він вказуючи на історичне значення УАПЦ, додавав його в тому, що це був останній крок в процесі розвитку релігійного життя України²⁸⁴).

Не торкаючись ні канонічності УАПЦ з її новими канонами, ні хиб її організації, ні невідповідності частини її діячів, треба визнати, що УАПЦ була видатне історичне явище в історії Української Церкви. В постанні УАПЦ, стихійності її, в тій емоціональності, яка перевищувала державну рівноважність, характерну для автокефалічних прагнень доби Гетьманщини, з виключною силою виявилось споконвічне для України прагнення незалежнити Церкву, прагнення до автокефалії. В цьому велике значення УАПЦ 1921 року. Ми дійсно бачимо в ній спонтанний народний рух, який об'єднував вищі шари інтелігенції з малописьменними селянами в прагненні мати свою, національну, Українську незалежну Церкву. Багато помилок зроблено було діячами УАПЦ, але не можна забувати умов, коли діяли вони, оточені агентурою ГПУ, провокацією, терором. І яка сила з них заплатила муками в ГПУ, в концтаборах, самим життям за ідею автокефалії!

Авкефалія — «це конечна потреба нашої Церкви, нашої держави, нашої нації. І хто розуміє та щиро приймає до серця інтереси українського народу, той приймає й Автокефалію Української Церкви», — писав Д. Дорошенко²⁸⁵).

На підставі Ризької угоди 1920 року під польською владою опинилися — Холмщина, Підляшшя та Західня Волинь; разом на цих землях мешкало біля 2 700 000 українців. Перед всіма встала проблема: кому має підлягати Українська Церква в Польщі, в католицькій державі²⁸⁶). Року 1921 єпископи Юрій Ярошевський та Діонісій Велединський, за допомогою польського дипломатичного представництва в Москві звернулися до патріярха Тихона в справі установаження тут автокефалії, але патріярх обмежився тим, що призначив єпископа Юрія Ярошевського своїм екзархом у Польщі з правами митрополита.

На дальші домагання автокефалії патріярх Тихон дав таке

²⁸⁴) Г. КОХ. Доповідь в Українському Науковому Інституті в Берліні. (За А. Річинським, стор. 16).

²⁸⁵) Д. ДОРОШЕНКО, Українська Церква в 1918 р. (За Д. БУРКОМ, Проблеми Української Православної Церкви. «Рідна Церква», 1957, ч. 27, стор. 6.

²⁸⁶) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 57.

пояснення: святі канони передбачають автокефалію лише для окремих самостійних народів. Тому міг би мати автокефалію польський нарід, якби був православним, але не можна давати автокефалію для народів, які перебувають як національні меншості. Тому треба обмежитись самою автономією.

Такі твердження патріярха розраховані були на повну недосвідченість у канонічних справах: автокефалію мали за часів Вселенських Соборів навіть окремі провінції, наприклад острів Кипр, Перша Юстиніяна, де була заснована автокефалія в 535 році за Юстиніяна I, майже вся сучасна Югославія, західня Болгарія та частина Албанії²⁸⁷). Пізніше користалися окремі меншості (Карловацька, Германштадтська, Буковинська), навіть окремі монастирі (Синайський). Тому Собор єпископів в Польщі, за винятком двох, оголосив року 1922 автокефалію Православної Української Церкви в Польщі, а польський уряд визнав цю ухвалу за слушну. Характерно, що за п'ять років по смерті патріярха Тихона, заступник місцеблустителя митрополит Сергій вимагав від митрополита Юрія пояснень з приводу автокефалії²⁸⁸). Митрополит Юрій Ярошевський, головний творець автокефалії Православної Церкви в Польщі та перший митрополит її, був забитий; після нього митрополитом став Діонісій Велединський²⁸⁹).

Рoku 1924, за згодою патріярха Константинопольського, Григорія IV, автокефалія Православної Церкви в Польщі була проголошена. Патріярх Василій III дав Томос-закон 13 листопада 1924 року, який встановлював право на автокефалію Православної Церкви, а разом з тим визнавав за неканонічне підпорядкування Української Київської митрополії Московській патріярхії року 1685 і кваліфікував цей акт як «симонію»²⁹⁰).

Автокефальна Українська Православна Церква в Польщі розпочала своє життя згідно з українськими традиціями: після кількох Церковних З'їздів було запроєктовано Помісний Собор Пра-

²⁸⁷) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 29.

²⁸⁸) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 461-463.

²⁸⁹) Д. ДОРОШЕНКО, Православна Церква, стор. 57.

²⁹⁰) О. ЛОТОЦЬКИЙ, Автокефалія, т. II, стор. 402.

«Послання Всеукраїнської Православної Церковної Ради до Його Блаженства, Царгородського Патріярха Василя III з 13 лютого 1926 р. Мюнхен 1955, стор. 5-10.

Як зміст, так і тон цього «Послання», написаного року 1926 і підписаного митрополитом В. Липківським та членами ВПЦР, дає можливість припустити в ньому «руку Москви».

вославної Церкви в Польщі й утворено Передсоборне Зібрання.

Року 1932 висвячено було на єпископа Луцького українця Полікарпа Сікорського; призначено на правлячого архієпископа на Волинь архієпископа Олексія Громадського; року 1940 висвячено на архієпископа Холмського та Підляського професора, доктора Іларіона Огієнка. Після окупації України німцями в 1941 р. висвячено було ще 13 єпископів і призначені вони були на головні осередки України.

Так Автокефальна Православна Церква в Польщі дала початок поновленню автокефальної Церкви України. Від неї веде свій початок Українська Автокефальна Православна Церква всього світу.

ПІДСУМКИ

Стисла історія боротьби Українського народу за незалежність своєї Церкви свідчить, що боротьба ця не припинялася на протязі майже тисячоліття. Набувала вона за цей час різних форм: від задоволення фактичною автокефалією Княжої доби переходила вона до активних виявів за часів Литовсько-Української Держави. В боротьбі цій все точніше й яскравіше викристалізовувалися характерні риси Української Церкви: її соборноправність, близька участь народу в житті Церкви, тісний зв'язок між народом та Церквою. Прагнення автокефалії приймало форму шукання правного, канонічного визнання, як було за існування незалежної Української Держави (Гетьманщина та Українська Народня Республіка) і доходило до революційного вибуху (УАПЦ 1921 року). Історичне підложжя цих подій було однакове: прагнення Українського народу незалежної Церкви, яка відповідала національній свідомості народу.

ДОДАТКИ

1. Промова Міністра Ісповідань О. Лотоцького на засіданні Українського Церковного Собору в Києві 12 листопада 1918 року.

В нових умовах нашого державного і духовного життя виникає конечна потреба улаштувати церковні справи. Влада державна за мого попередника пішла на тимчасове і компромісове рішення: вдалася до порозуміння з московським патріархом з огляду на попередні зв'язки нашої Церкви з колишньою Церквою Російською. Але та спроба не тільки не допомогла розв'язати справу, а ще більше її ускладнила. Автократичні домагання московського патріарха, що навіть бажає затверджувати українських єпископів, ставлять справу знову на самий її початок. Перед державною владою та перед Церковним Собором знову те саме завдання: утворити церковний лад, а для того в першу чергу установити основний закон Української Національної Церкви.

Становище вимагає, щоб правительство ясно й твердо зазначило ті свої принципиальні засади, на яких воно стоїть в справі будування правних церковно-державних відносин. У нас Церква перебуває в зв'язку з державою, тому державна влада має не лише право, але й обов'язок установити взаїмовідносини між ними. Державна влада тим охотніше виконує такий обов'язок, що це відповідає нашим старим національним традиціям: в історії нашої національно-державної боротьби моменти Церкви й нації були тісно сполучені і помагали один одному в процесі тієї боротьби.

Основна засада Української державної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна Церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави й Церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки не може згодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Тим менше можна допустити це в даному випадку, з огляду на кардинальну різницю між становищем Церкви в Московщині і на Україні. Тому в своїх відносинах до інших церков Українська Церква має бути автокефальною під головуванням Київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Що ж далі до взаємних відносин у нас між Церквою й державою, то взаїмовідносини ті мають стояти на непорушній основі: кесареве-

кесареві, Божіє-Богові. Я зазначаю лише ті основні засади, з якими мусить бути погоджено часткові сторони церковної організації.

Державна влада має глибоке переконання, що лише на таких засадах збудована церковна організація єдино відповідає церковним, державним і взагалі народним інтересам. Самостійність Церкви допоможе проявитися тим громадським силам, що виявили таку надзвичайну самодіяльність в нашому колишньому національному житті. Ту самодіяльність було приборкано, живі основи церковної соборності занедбано, коли Церква наша провадилася чужими, силою їй накинутими, основами життя; але та самодіяльність церковно-народня має віджитися, коли наша Церква твердо стане на ґрунт властивого їй самостійного життя — автокефальної Церкви.

Таким чином, автокефалія української Церкви — це не лише церковна, але й національна наша необхідність. Це конечна потреба нашої Церкви, нашої держави, нашої нації. І хто розуміє та щиро до серця приймає інтереси українського народу, той приймає й автокефалію української Церкви. І навпаки. В імені Уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду і непохитну думку, що українська Церква має бути автокефальною»²⁹¹).

2. Декрет Директорії Української Народної Республіки, оголошений 1 січня 1919 року.

1. Вища церковно-законодавча, судова та адміністративна влада на Вкраїні належить Всеукраїнському Церковному Соборові, постанови якого коли мають церковно-державне значення або вимагають видатку грошей з державних скарбниць, підлягають розгляду і затвердженню законодавчих державних органів.

2. Для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви утворюється Український Церковний Синод в складі 2 єпископів, 1 протоієрея, 1 священника, 2 дияконів і 3 мирян і 1 священника од Військового Відомства. До скликання Собору, який обірає в члени Синоду і подає на затвердження Уряду,

²⁹¹) Д. ДОРОШЕНКО, Ілюстрована Історія України 1917-1923 рр., т. II, Ужгород 1930, стор. 333-334.

О. ЛОТОЦЬКИЙ, Українські джерела церковного права. Варшава 1937, стор. 133-134.

члени Церковного Синоду призначаються Вищим Республіканським Українським Урядом.

3. Відомству Синода належать церковні справи: 1. релігійні, 2. адміністраційні, 3. господарські, 4. освітні, 5. контрольні та ревізійні.

4. В засіданнях Українського Синоду має присутність призначений для того Міністром представник Республіканського Уряду, який іменується Державним Представником і на обов'язках якого лежить: подавати інформації, роз'яснити закони, стежити за виконанням законів та постанов Синоду, які не порушують інтересів Республіки. Державний Представник має право опротестування перед Радою Міністрів.

5. Церковна влада Автокефальної Української Церкви з її всім урядовим складом оплачується коштами з Державної Скарбниці відповідно штатам, установленим для цього додатково.

6. Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності од Всеросійського патріярха не стоїть.

7. Український Церковний Синод для керування своєю діяльністю, також для скликання Церковного Собору виробляє накази, які вступають в силу по затвердженню їх Українським Республіканським Урядом²⁹²).

3. Патріярший і Синодально-Канонічний Томос

Вселенської Костянтинопольської Патріярхії, від 13 листопада 1924 року, про визнання Православної Церкви в Польщі Церквою Автокефальною.

Григорій, з Божої ласки Архиепископ Костянтинополя — Нового Риму й Вселенський Патріярх.

Свята Православна Церква в Богомхоронимій Польській Державі, що наділена автономним церковним устроєм й управлінням і доводить свою твердість у Вірі й горливість у церковних ділах, просила Наш Святіший Апостольський й Вселенський Патріярший Престол поблагословити й утвердити її автокефальний устрій, вважаючи, що в нових обставинах політичного життя

²⁹²) О. Лотоцький, Українські джерела церковного права, Варшава 1937 р., додаток стор. 297-298.

один лишень такий устрій міг би задовольнити й забезпечити її потреби.

З любов'ю розглянувши це прохання, приймаючи під увагу приписи Святих Канонів, які устанавляють, що устрій церковних справ повинен відповідати політичним і громадським формам (IV Вселенського Собору правило 17; VI Вселенського Собору правило 38), а також апофегму Фотія: «Прийнято, що права, які торкаються церковних справ, а особливо справ парафій, повинні відповідати політичним і адміністративним переминам», з другої сторони, скоряючись перед вимогами канонічного обов'язку, що накладає на Наш Святіший Вселенський Престол піклування про Православні Церкви, які знаходяться в потребі; розглядаючи також факт, чому не заперечує й історія (бо ж написано, що перше відділення від Нашого Престолу Київської Митрополії й Православних Митрополій Литви та Польщі, залежних від неї, а також прилучення їх до Святої Московської Церкви наступило не за приписами канонічних правил, а також не дотримано всього того, що було устанавлено відносно повної церковної автономії Київського Митрополита, який носив титул Екзарха Вселенського Престолу), Наша Мирність й Святіші Митрополити, Наші в Св. Дусі улюблені браття й співслужителі, вважали обов'язком вислухати прохання, з яким звернулась до Нас Свята Православна Церква в Польщі, й дати Наше благословення й затвердження на її автокефальний й незалежний устрій.

В наслідок цього, опреділюючи соборно, по призволенню Духа Святого, Ми поставляємо: узнаємо автокефальний устрій Православної Церкви в Польщі й даємо Свое благословення на те, щоб Вона від нині управлялась, як духовна Сестра, й рішала свої справи незалежно й автокефально, відповідно чинові й необмежених прав інших Святих Автокефальних Православних Церков, узнаючи Своєю Вищою Церковною Владою Священій Синод, зложений з православних канонічних Єпископів у Польщі, який кожний раз має Головою своїм Блаженнішого Митрополита Варшавського й усієї Польщі.

Щоб зберегти і канонічно довести єдність з Нашим Св. Апостольським Вселенським Патріяршим Престолом, як також зо всіма Автокефальними Православними Церквами, Ми нагадуємо тут про обов'язок, який буде мати кожний Варшавський і всієї Польщі Митрополит: повідомляти, відповідно чинові Святої Православної Церкви, про своє обрання й возведення на престол (інтро-

нізація) інтронізаційним листом, як Нашу Велику Христову Церкву, так і всі Автокефальні Православні Церкви-Сестри; зберігати все, що торкається твердого додержування Віри й Православного Благочестя, також усе те, що наказують Святі Канони й чин Православної Церкви; поминати також, згідно установ, в «Диптихах», ім'я Вселенського Патріярха й інших Патріярхів, також, як і Предстоятелів інших Святих Автокефальних Церков.

Крім того, Ми постановляємо, що Автокефальна Православна Церква-Сестра в Польщі повинна буде одержувати Святе Миро від нашої Великої Христової Церкви. Ми радимо в той же час, щоб у питаннях церковного порядку й характеру більше загальних, що перевищують границі юрисдикції кожної Автокефальної Церкви, взятої зокрема, Блаженніший Митрополит Варшавський і всієї Польщі звертався до Нашого Святішого Вселенського Патріяршого Престолу, за посередництвом якого підтримується єднання з усякою Православною Церквою, «правдиво навчаючою Слова Істини», і запитував також авторитетного погляду й допомоги Церков-Сестер.

Після того, як Ми все це старанно розглянули й обміркували на канонічних засіданнях Священного Синоду 6 і 11 листопада 1924 року, доручили Ми, після синодального затвердження, цей Синодальний і Патріярший Томос, в докладнім і незміннім відписі, як він є записаний в Кодексі Нашої Великої Церкви Христової, Блаженнішому Діонісію, Нашому улюбленому в Христі братові й сослужителеві, Митрополитові Варшавському і всієї Польщі й Голові Священного Синоду Автокефальної Православної Церкви в Польщі.

Нехай зміцнить Господь Бог на віки ласкою й заслугами Першого Великого й Верховного Пастиря Христа, Нашого Бога, Автокефальну Церкву-Сестру в Польщі, так щасливо упорядковану, піднесе й посилить все в Ній на славу Його Святого Імени, на користь її благочестивої пастви й на радість усіх Автокефальних Православних Церков-Сестер.

Року Господнього 1924, місяця листопада в 13 день.

Патріярх Костянтинопольський Григорій. Митрополит Кізицький Калиник. Митрополит Сардійський і Пісидійський Герман.

Митрополит Нікейський Василій. Митрополит Халкідонський Іоаким. Митрополит Філадельфійський Фотій. Митрополит Деркоський Костянтин. Митрополит Сілійський Євген. Митрополит Бруський Никодим. Митрополит Родополійський Кирило. Митрополит Принцевих Островів Агафангел. Митрополит Неокесарійський Амвросій. Митрополит Анейський Фома.

За згідність французького перекладу з грецьким оригіналом
Глумач Комстантинидис.

Вселенська Патріярхія, 13 листопада 1924 р.²⁰³).

²⁰³) «Слово Істини», Вінніпег 1949, ч. 7, стор. 20-22.

СПИСОК ІМЕН

- Авраам, еп. — 58
 Австрія — 75
 Агапит, еп. — 98
 Агафангел, митр. — 116
 Адельгейда Пракседа — 31
 Адріян, патр. моск. — 79, 83, 84
 Азовська Русь — 15
 Албан, св. — 33
 Албанія — 108
 Амастрідський Юрій, св. — 15
 Амвросій, митр. — 116
 Андронік II, імператор — 39, 43
 Андронік, цар — 20
 Анна Іванівна, цариця — 81
 Антіохія — 14
 Антоній, митр. київ. — 52
 Антоній, митр. гал. — 40
 Антоній, еп. чернігів. — 88
 Антоній, еп. — 99
 Аскольд, князь — 15, 19
 Атанарих, король — 14
 Атанасій, патр. царг. — 39

 Бабченко І., о. — 92
 Бачинський, Є. — 104
 Балабан Діонісій — 64, 65, 66, 67
 Балабан Гедеон, еп. 54, 56
 Банулеско-Бодоні Гавриїл, митр. київ. — 86
 Баранович Лазарь, еп. — 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 80, 81
 Барбароса Фридрих, цар — 33
 Барі — 25, 32
 Баторий Стефан, король — 41
 Баумгартен Н. — 31
 Белькевич Стефан — 51
 Беовульф, св. — 33
 Берест — 51, 52, 55, 56, 59
 Берестів — 23
 Белавін Тихон, патр. моск. — 95, 98, 99, 103, 105, 107, 108
 Біднов, В. О. — 88
 Білорусь — 85, 87
 Бобрикевич Йосиф — 59

 Боговитин Андрій — 54
 Боголюбський Андрій — 38, 43
 Богоносець Ігнатій, св. — 100
 Болгарія — 17, 18, 22, 44, 46, 108
 Болеслав III, Кривоустий — 32
 Болховитинов Євгеній, митр. київ. — 86
 Бона, княгиня — 50, 51
 Боніфацій — 31
 Борецький Йов, митр. київ. — 57, 59, 60, 61
 Борецький Микола, митр. — 104, 105, 106
 Борис, князь — 22, 23
 Борис і Гліб, свв. — 20, 22
 Борискович Ісаак, еп. — 57, 61
 Босфор — 13
 Бравлин, князь — 15
 Брюховецький Іван, гетьман — 67
 Буковина — 108
 Булдовський Ф., еп. — 105
 Буша — 58н
 Бутурлин — 62, 63н

 Вадковський Антоній, митр. — 92
 Варшава — 85, 114, 115
 Василій III, патр. царг. — 108, 108н
 Василій, митр. — 116
 Василь Македонець — 15
 Велединський Діонісій, еп. — 107, 108, 115
 Венеція — 75
 Виговський, гетьман — 64
 Вильно — 53
 Винницький Антоній, митр. — 67, 69
 Вит, св. — 33
 Відень — 92
 Візантія — 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 27, 29, 30, 37, 47
 Вітовт, князь — 46, 47, 50
 Вітте С. Ю. — 92
 Власовський І. — 25, 34, 59, 74
 Войтех-Адальберт, св. — 31
 Волинь — 16, 35, 63, 90, 107, 109

- Володимир Великий, св. — 17, 18, 19, 20, 22, 23, 30, 31, 34, 35
 Володимир, князь чернігів. — 33
 Володимир Волинський — 16
 Володимир над Клязьмою — 29, 30, 38
 Володимирський Павлович — 54
 Вонятович Варлаам, архиеп. — 82
 Всеволод, князь — 31, 33, 35
 Всеволод II, князь — 26, 36, 37
 Всеволод III — 37
 Вячеслав, св. — 33

 Гавриїл, митр. гал. — 39
 Галич — 36, 41
 Галичина — 16, 35, 39, 40, 43, 50, 63, 92
 Ганна, царівна — 19
 Гарасим, митр. київ. — 48, 52
 Гаштольд Ольбрахт — 50, 51
 Гедеон, митр. київ. — 71, 72, 74, 75, 80, 81
 Генрик IV — 31
 Георгій, митр. — 25, 32н
 Георгій, монах — 15
 Герман, митр. — 115
 Герман — 54
 Германштадт — 108
 Гізелъ Інокентій, ігумен — 63, 66, 69, 70
 Гоголь Йона — 54
 Голубинський Е. — 21, 22, 24, 28, 39, 41, 43
 Горностай — 53
 Городецький Флавіян, митр. київ. — 86
 Городок на Волині — 58н
 Григорій VII, папа — 31
 Григорій IV, патр. царг. — 108, 113, 115
 Григорій XII, патр. царг. — 77
 Григорій, митр. київ. — 68
 Григорій, еп. — 105
 Григорій Болгарин, митр. київ. — 48, 49, 52
 Григорій Мамма, патр. царг. — 48
 Грегулевич В., о. — 92
 Громадський Олексій, архиеп. — 109

 Грушевський М. — 24, 28, 34, 43, 49
 Гумілевський Філарет, еп. — 87

 Давид Микита — 15
 Даву, маршал — 86
 Данило, князь — 29
 Данило Галицький, князь — 34
 Дем'ян, еп. — 26
 Димитрій, еп. — 94н, 98
 Діонісій, патр. царг. — 15, 19
 Дніпро — 14
 Дністро — 14
 Довгорукий Юрій, князь — 27, 28, 36
 Домітіля Флавія, св. — 13
 Домітіяна — 13
 Дорошенко Д. — 87, 94, 94н, 107
 Дорошенко Петро, гетьман — 69
 Досифей, патр. срусалим. — 76, 77, 80
 Драгоманів М. — 90, 91

 Євген, митр. — 116
 Європа — 18, 31

 Євфимій, еп. переясл. — 26
 Єзекііл Йосиф, еп. — 79
 Єлисавета, цариця — 81, 85
 Єремія II, патр. царг. — 54, 56
 Єрмаков Михайло, митр. київ. — 99
 Єрусалим — 13, 14
 Єферій, еп. — 14
 Єфрем — 32
 Єфрем, митр. — 25, 36
 Єфрем, св. — 13

 Заберовський Рафаїл, митр. київ. — 82, 83
 Задвірник Максим, еп. — 106
 Закарпаття — 16
 Замостя — 62
 Запоріжжя — 87
 Збислава — 32
 Збіруйський Діонісій — 54
 Зіньківський В. В. — 96, 97

 Йона II, митр. київ. — 50
 Йона III, митр. київ. — 51
 Йона Гнезна, митр. київ. — 48, 49
 Йосиф, митр. київ. — 29, 50, 52

- Йосиф II, митр. київ. — 50, 51, 53
 Йосиф, сп. — 106
- Іван, патр. царг. — 43
 Іван, митр. гал. — 40, 41
 Іван, митр. — 20, 23, 28, 36
 Іван II, митр. — 25
 Ігор, князь — 17
 Ієронім, бл. — 100
 Ізяслав I, князь — 31
 Ізяслав II, князь — 24, 26, 27, 28, 35, 36
 Іларіон, митр. — 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 36, 46
 Інокентій III, папа — 33
 Іоаким, патр. антиох. — 56
 Іоаким, патр. моск. — 70, 71н, 79, 80, 83
 Іоаким, митр. — 116
 Іполитович Паїсій, сп. — 58
 Іпполит, св. — 100
 Італія — 33
 Ісидор, митр. київ. — 48, 52
- Кадм, сп. — 13
 Казимир, король — 40
 Казимир IV, король — 49
 Калиник, митр. — 115
 Каліст I, патр. царг. — 44
 Каліст, ігумен — 74
 Калішевський Юхим, сп. — 106
 Кам'янець Подільський — 97
 Канада — 102
 Канут, св. — 33
 Карабіневич Микола, о. — 105
 Карловац — 108
 Катерина II, цариця — 83, 85
 Катеринослав — 87, 90
 Квітка Гр. — 89, 92
 Київ — 15, 17, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34-38, 44-46, 48, 50, 57, 58н, 60, 62, 64, 66-71, 71н, 72, 73, 75-77, 80, 82, 84, 86, 88-90, 94-99, 102, 105, 108, 111, 114
 Київська Русь — 38
 Кипр — 108
 Кипріяні, митр. моск. — 41
 Кипріяні, митр. — 45, 46
 Кирило, митр. київ. — 29, 38
 Кирило, митр. родополійський — 116
 Кирило, митр. — 34, 36, 39
 Кирило і Методій, свв. — 15, 16
 Климент I, папа — 13, 26, 31
 Комстанидидис — 116
 Константин, митр. київ. — 28
 Константин Константинович, в. князь — 92
 Константин Порфирородний, цісар — 15
 Констанца — 47
 Копинський Ісає, митр. київ. — 57, 59, 61
 Копистенський Михайло, сп. — 54, 56
 Корсунь — 13, 14, 16
 Косів Сильвестер, митр. київ. — 62, 63, 64, 65
 Косма, митр. гал. — 39н
 Костомаров М. — 89
 Костянтин, митр. — 116
 Котляревський І. П. — 89
 Кох Ганс — 107
 Кременецький Гавриїл, митр. київ. — 82, 83
 Крим — 16
 Кроковський Іоасаф, митр. київ. — 81
 Кротевиц Костянтин, сп. — 103
 Куліш П. — 89, 92
 Курцевич Є. Й., сп. — 57, 61
 Куча Ілля, митр. київ. — 51
- Лаврентій, архиеп. — 74
 Левович Юрій, князь — 39
 Леон, митр. — 19, 23
 Лепківський Василь, митр. київ. — 86, 100, 101, 103, 104, 106, 108н
 Липинський В. — 62
 Литва — 43-46, 48, 49, 51, 52, 57, 114
 Литва-Русь — 42, 44
 Ліхуди (брати) — 80
 Лотоцький, о. — 19, 22-25, 28-30, 43, 49, 81, 88, 97, 111
 Лукаріс Кирило — 54, 58
 Любек — 35

- Людмила, св. — 33
 Львів — 56
 Магнус, св. — 33
 Мазепа Іван, гетьман — 72, 81
 Макарій, патр. антиох. — 68
 Макарій, митр. київ. — 50, 51, 52
 Макарій, митр. — 24, 30
 Макаревський Феодосій, еп. — 87
 Максим, митр. київ. — 38
 Максим, митр. — 29
 Максимович М. — 92
 Малеванний Кіндрат — 91
 Малюшкевич Костянтин, архиеп. — 103
 Манастирський Інокентій, ігумен — 80
 Мануїл, еп. — 26
 Маричів Олександр, о. — 96
 Марієнбург — 67
 Маркел, еп. псковський — 79
 Мацієвич Арсеній — 81, 85
 Медведев Сильвестер — 80
 Микита, св. — 14
 Микільськ — 104
 Микола — патр. царг. — 27, 33
 Микола, митр. — 35, 36
 Микола, св. — 25, 32, 33
 Микола I, цар — 88
 Микола II, цар — 37
 Мисаїл Петруч, митр. київ. — 49
 Миславський Самуїл, митр. київ. — 82
 Михайло, митр. — 19, 23, 26
 Михаїл, патр. царг. — 26
 Михаїл, митр. київ. — 98
 Михаїл, митр. — 36, 37
 Михаїл, цар моск. — 78
 Могила Петро, митр. київ. — 58н, 59, 60
 Могилів — 85, 86
 Могилянський Арсеній — митр. київ. — 82, 83
 Мономах Володимир — 26, 35
 Морачевський П. — 92
 Мороз Михайло — 104, 105
 Москва — 36-39, 44-48, 60, 61, 63-71, 71н, 72-73, 75-80, 84-85, 87, 96, 105, 107, 108, 111, 114
 Мстислав II, князь — 28
 Мудрий Лев — 20
 Мурко — 106
 Назарій, еп. — 99
 Наполеон — 86
 Науменко В. П. — 97
 Нелюбич-Тукальський Йосиф, митр. київ. — 67, 69
 Неофіт, митр. — 58
 Нестор — 19, 22, 25
 Нечай Д. — 62
 Нечуй-Левицький І. — 89н
 Нижній Новгород — 45, 46
 Никифор, митр. — 36, 37
 Никифор — 54, 58
 Никодим, митр. — 116
 Никодим, еп. — 94, 94н, 98
 Никон, патр. моск. — 64, 68, 74
 Никон, архиеп. — 87
 Нікея — 13
 Ніфонт, митр. гал. — 39
 Ніфонт, еп. новгор. — 26, 27, 36
 Новгород — 36
 Новгород Литовський — 47
 Новгородок — 44, 46, 53
 Новосиль — 45
 Огієнко І. — 70, 72, 97, 109
 Одеса — 90
 Озів — 15
 Олаф, св. — 32
 Олексій, цісар царг. — 33
 Олексій, митр. київ. — 44
 Олексій, митр. гал. — 39н
 Олександр, еп. — 68
 Олександр, цар — 82
 Олександр, князь литов. — 50
 Олександр — 54
 Олександрів В. — 92
 Олелькович-Слуцький, князь — 53
 Олена, княгиня — 50
 Ольґерд, князь литов. — 44, 45
 Ольга, княгиня — 17
 Онуфрій, еп. — 26
 Опатович С., о. — 92

- Ордин-Нащокин А. Л. — 69
 Острозький Константин — 54
 Охрид — 18
- Павлов, О. — 43
 Павловський Іван, митр. — 106
 Паїсій, патр. єрусалим. — 62
 Паїсій, патр. олександр. — 68
 Пальмовський Сава, ігумен — 85
 Паннонія — 16
 Парфеній, єп. полтав. — 98, 99
 Перемишль — 56
 Переяслав — 20, 25, 62, 98
 Петро, митр. київ. — 39
 Петро, митр. київ.-гал. — 43
 Петро, митр. гал. — 39
 Петро В., цар — 81, 84
 Пилип, цісар — 33
 Пинськ — 85, 86, 87
 Питирим, патр. моск. — 64
 Питирим, митр. — 74
 Підляшся — 107, 109
 Победоносцев К. П. — 92, 93
 Погорілко Павло, єп. — 94, 105
 Поділля — 63, 90, 92, 95
 Полтава — 90, 95, 105
 Полубенський Олександр — 54
 Полуботок Леонтій — 72
 Польща — 40, 46, 48, 61-63, 73, 75-77,
 85-87, 107-109, 113-115
 Потій Іпатій, єп. — 54
 Приселков М. — 18, 24
 Пузина Олександр, єп. — 59
 Пулюй І. — 92
- Регензбург — 32
 Рига — 107
 Рим — 13, 23, 30, 31, 48, 100
 Рогоза Михаїл, митр. київ. — 51, 54
 Рожер Сицилійський, король — 30
 Розанов Гавриїл, архієп. — 87
 Роман, митр. литов. — 44, 45, 52
 Росія — 78, 81, 82, 84-88, 90, 95, 106,
 111
 Ростислав Смоленський, князь — 28,
 29
 Ростов — 36
 Ростовський Дмитро, св. — 83
- Русь — 15, 16, 18-20, 23, 25-28, 30, 33,
 36, 37, 39, 43, 44, 48, 49, 50, 57, 62,
 74, 80
- Сава, св. — 14
 Сагайдачний Петро, гетьман — 57
 Самойлович І., гетьман — 70, 71, 71н,
 72, 73, 75
 Сафонович Теодосій, ігумен — 64
 Святополк І, князь — 20
 Святополк ІІ, князь — 32, 35
 Святослав — 17, 27, 31
 Семен Гордий, князь моск. — 44
 Семиріччя — 103
 Сербія — 46
 Сергій, митр. — 108
 Сибір — 90
 Сигізмунд ІІІ — 50, 51, 56
 Сильвестер, митр. київ. — 51
 Симеон — 15
 Симеон, князь моск. — 39
 Симеон, митр. київ. — 49
 Сікорський Полікарп, єп. — 109
 Сковорода Григорій — 89
 Смоленськ — 45, 74
 Смолятич Клим, митр. — 24, 26, 27,
 28, 35, 36, 36н, 46
 Смотрицький Мелетій, єп. — 57, 60
 Соловйов С. — 24
 Софія, царівна — 74
 Спиридон, єп. — 49
 Суворов М. С. — 33
 Суворов Н. — 24
 Судак (Сурож) — 15
 Суздальщина — 29, 30, 36, 38
 Сурожський Стефан, св. — 15
 США — 100
- Татари — 29, 30, 36, 38
 Татишев В. — 28
 Твер — 45
 Теогност, митр. — 39, 43, 44
 Теодорит, митр. — 44
 Теодорович Іван, митр. — 100, 101,
 102
 Теодосій — 32н
 Теодосій Печерський — 25
 Теопемпт, митр. — 23, 36

- Теофан, патр. ерусалим. — 57, 58
 Теофан, патр. моск. — 79
 Теофан — 15
 Теофіль, митр. — 43
 Терлецький Кирило — 54
 Тесленко Юрій, еп. — 106
 Тимофій, патр. царг. — 57
 Тисаровський Єремія, еп. — 56
 Тома, о. — 36
 Томашівський С. — 14
 Гранквіліон-Ставровецький Кирил
 — 79
 Трубецький, князь — 65
 Туреччина — 70, 75
 Тукестан — 103
 Турки — 30
 Тьмутараканська Русь — 15

 Углицький Феодосій, ігумен — 68
 Угорщина — 34
 Україна — 13-18, 20, 27, 29, 30, 32, 40,
 46, 54-57, 59, 61, 62, 64, 65, 68, 71, 73,
 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 86-91, 94,
 95-103, 105-114
 Україна-Русь — 17, 18, 21, 23, 24, 31,
 33, 34
 Українцев — 71н
 Урбан II, папа — 32

 Федір, митр. гал. — 39
 Федір, еп. волод. — 26
 Федір, еп. білгор. — 26
 Федор, митр. київ. — 38
 Федор, еп. — 38
 Теофіль, еп. — 14
 Филимонович Максим, еп. — 64, 65,
 66, 67, 68, 69, 74
 Филотей — 74
 Філарет, патр. моск. — 61, 78, 79, 80
 Філарет, митр. київ. — 82
 Філарет, еп. — 15
 Флоренція — 48
 Фома, митр. — 116
 Фотій, патр. царг. — 15, 19, 114

 Фотій, митр. київ. — 45, 47, 52
 Фотій, митр. філадельфійський — 116
 Фотій, митр. — 19

 Харків — 92, 98, 106
 Херсонщина — 90
 Хмельницький Б., гетьман — 61, 62,
 63н, 64, 65, 67
 Хмельницький Юрій, гетьман — 65
 Ходзицький А., о. — 94
 Ходкевич — 53
 Холм — 109
 Холмщина — 63, 107
 Храповицький Антоній, митр. київ.
 — 96, 98
 Хризверг Лука, патр. — 38

 Цамблак Григорій, митр. — 25, 46, 47,
 50, 52
 Царгород (Константинополь) — 14,
 15, 16, 20, 21, 24, 26, 27, 30, 31, 33,
 38, 39, 40, 43, 44, 49, 50-52, 56, 58, 61,
 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 71н,
 72, 73, 75-78, 84, 97, 108, 113, 116

 Чаплин — 54
 Чернігів — 68, 70, 90
 Чернявський Т. — 94
 Чехівський В. — 104
 Чигирин — 69
 Чорномор'я — 13, 14
 Чулаєвський Яків, еп. — 106

 Шараєвський Нестор, архиеп. — 94,
 101
 Шашкевич Маркіян, о. — 92
 Шевченко Т. — 89
 Шереметев П. — 68, 69
 Шишацький Варлаам, архиеп. — 86,
 87
 Шумлянський Йосиф, еп. — 70, 71, 73
 Щербацький Тимофій — 83

 Югославія — 108
 Юр'єв на Росі — 35

- Юстиніян I — 108
Юшкевич Амвросій — 81
- Яворський Степан, митр. — 81, 84
Ягайло, король — 41
Яків, патр. царг. — 70, 71
Яків — 19, 22
Яковлев А. І. — 65
- Японія — 93
Ярополк, св. — 31
Ярослав, князь — 20, 23, 24, 27, 31
Ярошевський Юрій, еп. — 107, 108
Ясинський Варлаам, митр. київ. —
70, 71, 80, 81, 83, 84
Ясси — 64
-

З М І С Т

Вступне слово	5
Список використаної літератури	9
I. Християнство в Україні до-державної доби	13
1. Перші часи християнства на території України	13
II. Християнство в Україні за княжу добу	17
1. Київська доба	17
2. Ієрархія	19
3. Прагнення незалежності церкви	23
4. Церква в Галицькій державі	38
III. Православна церква в литовсько-руській державі	42
1. Поступове зміцнення фактичної автокефалії	42
2. Участь населення в церковних справах	52
3. Відновлення православної ієрархії 1620 р.	56
IV. Підпорядкування укр. прав. церкви московській патріархії	61
V. Українська церква в юрисдикції московського патріарха та російського синоду	78
VI. Українська автокефальна православна церква	94
Підсумки	110
Додатки	111
Список імен	117

